

OSMANLI DEVLETİ'NDE KÂĞIT PARAYA GEÇİŞ SÜRECİNDE EVRÂK-I NAKDİYYENİN YERİ*

Doç. Dr. İrem KARAKOÇ**

Bir memleketin iktisadî tarihi o memleket halkının uzvî mevcudiyetinin levhasını ve tesisatın mekanizmasile mahiyeti sayesinde o halkın temâyülât ve ahlâkını gösterir.***

ÖZET

Osmanlı Devleti'nde başından beri ekonomik istikrarsızlıklar nedeniyle akçe tecdidi ve tağşişi (yenileme ve değerini düşürme) gibi münferit denebilecek uygulamalar yapılmışsa da madenî para rejimi Tanzimat'a kadar değiştirilmemiştir. Tanzimat devrinde isyanlar, savaşlar, yenilikler ve önceden alınan borçların ödeme tarihlerinin gelmesi gibi nedenlerle para ihtiyacı geleneksel yöntemlerle kapatılamayacak seviyeye çıkmıştır. Çalışmamızın amacı devletin bu zor durumdan kurtulmak için bir borç alma yöntemi olarak düşündüğü kâime adı verilen kâğıtları tedâvüle çıkarmasının nedenleri ve hukukî işlemler bakımından doğan sonuçlarıdır. Bu evrak, sonradan kâğıt paraya dönüştürülerek mevcut madenî para sistemini değiştirmiştir.

Çalışmamızda öncelikle Osmanlı Devleti'nin biri, akçe esası üzerine kurulu “millî/osmanî”; diğeri, kuruş (ecnebi gümüş sikke) esasına dayanan “yabancı/ticari” ikili para sistemi, ardından üç aşamada basılan “kâime” ele alınmıştır. Araştırmamız bir Hukuk Tarihi çalışması olduğundan konuyla ilgili hukukî düzenlemelere de değinilmiştir. Evrâk-ı nakdiyyenin bir günde ve gönüllü olarak kabul edilen bir uygulama değil ekonomik şartlar yüzünden ve tedricen girilen bir iç borçlanma süreci olması, bunun tarihî ve hukukî bir olgu olduğunu düşündürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Meskûkat, Esham, Kâime, Hazine Evrâk-ı Nakdiyyesi, Banknot.

---

* DOI: 10.33432/ybuhukuk.747180 – Geliş Tarihi: 02.06.2020 – Kabul Tarihi: 17.09.2020.

** İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Hukuk Tarihi Anabilim Dalı, irem.karakoc@deu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1142-8689.

*** **Belin, M.** (1931), Türkiye İktisadî Tarihi Hakkında Tetkikler, (Çev. M. Ziya), İstanbul, (Devlet Matbaası), s. VII.

THE PLACE AND EFFECTS OF MONEY-LIKE DOCUMENTS DURING THE TRANSITION TO PAPER-MONEY IN THE OTTOMAN EMPIRE

ABSTRACT

Although the Ottoman Empire faced instability in the economy from time to time, such as fund renewal (tajdid) and money adulteration (depreciation), the existing monetary regime did not change until the Tanzimat Period. In the Tanzimat era, the need for money reached a level that could not be covered by traditional methods due to internal revolts and wars, reforms and payment dates of the previously received debts. The aim of our study is to reveal the reasons and the consequences of the legal proceedings and the reasons why the government considered borrowing money as a right method to get out of the difficult situation. Moreover, these documents were converted into paper and the existing coins were destroyed.

In our research, first of all, one of the Ottoman Empire, “national / ottoman system” based on “akçe”; the other, the “foreign / commercial” binary currency system based on the “kuruş” (foreign currency silver coin), followed the base printed in three stages. Since our research is a legal history study, legal regulations related to the subject are also mentioned. It is a fact that the paperwork (money/government note) is not a common practice accepted voluntarily. This makes us think the reasons for this acceptance from legal and historical perspectives.

Keywords: Coins, Loan on Stock, Revenue Bonds, Money-Equivalent Documents, Treasury Bond (t-note), Banknote.

GİRİŞ

İnsanlığın ilk zamanlarında eşyanın aynen mübadelesinin zorluğu, nakit ve meskûkatın icadıyla; nakdin nakli ve sayımında yaşanan zorluklarsa, son asırlarda, ciro edilerek devrolunan alacakları gösteren (matlûbât-ı nâtik) ticarî senetlerin ortaya çıkışıyla aşılmıştır. Hattâ Avrupada arkasına hiçbir şey yazılmaksızın, sadece elden ele verilerek bile servetin mübadelesini sağlayan ve meskûkat yerine geçen evrâk-ı nakdiyye türleri (banknot) ortaya çıkmıştır.

Osmanlı Klâsik Dönemde altın ve gümüş gibi değerli madenlerden kesilmiş, başlı başına kendisi bir ekonomik değer taşıyan meskûkât türünden paralar tedâvüldeyken 1840'ta bunlara kâime eklenmiştir. Bunun nedeni devletin büyük miktardaki paraya acilen ihtiyaç duyması ve dönemin devlet adamlarınca evrâk-ı nakdiyyenin devletin borçlanması yardımcı olacağına düşünülmesidir. Çalışmamızın amacı, Osmanlı Devleti'nin evrâk-ı nakdiyyeye geçiş nedenlerini, Avrupadan farklı yönlerini araştırmaktır. Çalışmamızın ana ekseni Sultan Abdülmecid zamanındaki ilk kâimeler; 1292'de (1876-1877)¹ II. Abdülhamid zamanındaki ikinci kâimeler ve 1330'da (1914-1915) Dünya Savaşı sırasında çıkarılan hazine kavâim-i nakdiyyesi süreçleridir. Ancak Osmanlı Bankası'na banknot çıkarma imtiyazı verilmesi I. Dünya Savaşı zamanında masrafların çok artması sebebiyle devletin Düyûn-ı Umûmiyye ile anlaşması ve banknot basımına karar verilmesi de bu sürecin nirengi noktalarıdır. Kronolojik olarak bunlara da ayrı bölümler ayrılmıştır. Günümüzde genellikle birbiri yerine kullanılan kâğıt para ve banknot arasındaki farkların, bunlara benzeyen diğer kavramlarla da ilişkilendirilerek açıklanması, konu bütünlüğünün sağlanması bakımından önemlidir. Devletin evrâk-ı nakdiyye çıkarması önceden beri kullanılagelen iç borçlanma

¹ Çalışmada mevcut rûmî/hicrî tarihleri milâdî tarihe çevirmek için Türk Tarih Kurumu'nun Tarih Çevirme Kılavuzu kullanılmıştır. Kaynak olarak yararlandığımız Osmanlıca kaynaklarda tarihler bazen sadece yıl olarak verilmektedir. Bu durumda çevirci kullandığımız zaman iki ardışık yıl bildirilmektedir. Bir yanlış aktarıma neden olmamak için hem yararlandığımız kaynaktaki rûmî ya da hicrî tarihi muhafaza etmeyi hem de çevrilen milâdî yılı/yılları belirtmeyi uygun gördük. Milâdisini daha kesin bildiğimiz tarihlerden bahsederken ise, doğrudan doğruya milâdî tarih kullanılmıştır. <https://www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/>, (10.09.2020).

senetlerinin bir devamı olduğundan ilk bölümde klâsik dönemdeki borçlanma sistemi, çeşitleri ve kâğıtlarına da ayrı birer başlık açılmıştır.

Çalışmamız bir açıdan, Osmanlı Devletinin evrâk-ı nakdiyyeye geçişine neden olan hususların ve bunun tüketim ödücü (karz) akitlerinin² ifasına olan etkisini tespite, diğer açıdansa Osmanlı Devleti gibi büyük bir devletin neden para sıkıntısı çektiğinin cevabını bulmaya bir katkı sağlamayı amaç edinmiştir.

I. OSMANLI DEVLETİ'NDE MADENÎ PARA SİSTEMİ

A. GENEL AÇIKLAMA

Osmanlı Devleti'nin para sisteminin şekillenmesinde o dönemde dünyadaki sistemlerin; İslâm inancının temel esaslarının; geçmiş İslâm devletleriyle İslâmiyet öncesi Türk devletlerinin uygulamalarının etkisi vardır³. Ancak 1840'tan itibaren İslâm hukukunun etkisinin azaldığı görülmektedir.

Eskiden kullanılan madenî paralar⁴, bizzat kendisinin değerli bir madenden üretilmiş olması nedeniyle, şüphesiz kâğıt paradan farklıdır. Altın ve gümüş, insanlığın en eski devirlerinden beri eşyaya karşılık verilen bir bedel olarak kullanılmış, kendi cinsleri arasında bir fiyat farkı kabul edilmediği için de standart teşkil etmişlerdir. İşçilik hariç 10 gramlık altın para, 10 gram bilezik, 10 gram madalyon ya da aynı ağırlıktaki bir altın eşya, eritildiğinde eski hâllerine döndürülebildikleri için, eşit kabul edilir. Fakat kâğıt paraların

² Çalışmamızda ödünç akdinden kastedilen, günümüzde yürürlükte olan 6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu'nun "Ödünç Sözleşmeleri" başlıklı Beşinci Bölümü'nün 386 ve devamı maddelerinde düzenlenen "Tüketim Ödücü" olup eski hukukumuzda buna "karz" (misli mal ödücü) denmektedir.

³ İlk Müslüman Türk devleti olan Karahanlılar ve Büyük Selçuklularda Abbasi geleneğinin izleri vardır. Anadolu Selçukluları, ilk sultanlar devrinde Bizans ve diğer İslam devletlerinin sikkelerini kullanmış sonrasında Selçuklu tarzı sikkeler basmışlardır (**Tekin, Oğuz** (2009) "Sikke", DİA, C. 37, İstanbul, s. 180-181).

⁴ Kökeni Farsça "pâre" sözcüğünden gelen paranın sözlük anlamı "parça, gümüş parçası" olup sonradan tüm ödeme araçlarını kapsamıştır (**Akyıldız, Ali** (2007) "Para", DİA, C. 34, İstanbul, s. 163).

değerleri itibarî olduğundan maliyetleri yakın olsa da satın alma güçleri farklıdır⁵.

Tarihte devletler kriz veya ihtiyaç zamanlarında madenî paraları tağşişe uğratarak aynı miktarda madenden daha fazla tedâvül aracı meskûkât elde etmişlerdir. Madenî para tağşişe uğratıldığında⁶, madenin saf hâline oranla bir fark meydana gelmektedir. Sonuçta, tartıldığı zaman aynı ağırlıkta olsalar ve üzerlerinde aynı değer görünse bile iki sikke⁷ arasında, içerdikleri altın veya gümüş miktarı oranı bakımından farklılaşma olmaktadır. Katkı maddesi, asıl madenden az veya fazla olabileceğinden asıl maden, katkıdan çok olduğu müddetçe bunlar da altın veya gümüş paradan (dinar/dirhem)⁸ sayılmışlardır. Paranın içeriğindeki asıl maden, katkı maddesinden az olursa, buna tağşiş edilmiş (mağşuş) para denir.

Malın malla mübâdelesı (trampa), tarihin en eski akitlerindedir. İnsanlar toplum hâlinde yaşarken çok sayıda eşyanın aynen mübadelesini kolaylaştırmak için eşyadan birini vâhidü'l-kıyas addedip diğerlerinin kıymetlerini buna göre belirlemişlerdir. Zaman geçtikçe alım satım akitlerinde

⁵ **Aybakan, Bilal** (2006) “Nakit”, DİA, C. 32, İstanbul, s. 324).

⁶ Tağşiş, “karıştırmak, saflığını gidermek, değerli bir şeyin içine değersiz olanı katmak”tır. Saf altın veya gümüşün içine başka madenler karıştırılarak elde edilen para miktarının artırılmasına ve madenî paranın altın ya da gümüş içeriğinin azaltılmasına tağşiş denir. Avrupa tarihinde krallar ve ihtiyaç olduğunda Osmanlı padişahları bu yola başvurmuştur (**Erdem, Ekrem** (2006) “Osmanlı Para Sistemi ve Tağşiş Politikası: Dönemsel Bir Analiz”, Bankacılar Dergisi, S. 6, s. 12, https://www.tbb.org.tr/Dosyalar/Arastirma_ve_Raporlar/osmanli_para_sistemi.pdf, s.e.t. 15.09.2019; **Anbar, Adem** (2009) “Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa ile Finansal Entegrasyonu: 1800-1914”, Maliye Finans Yazıları, Temmuz, Yıl: 23, S. 84, s. 17-37. s. 29).

⁷ Çoğulu “meskûkât” olan ve “basmakalıbı” anlamına gelen “sikke” sözcüğü sonraları, kalıpla basılan paranın adı olmuş İslâm dünyasıyla yakın ticarî ilişkilerde bulunan Venedik’te ilk defa 1284’te basılan altın paraya (zecchino) denmiştir (**Tekin, Sikke**, s.179; **Sahillioğlu, Halil** (1993) “Darphâne”, DİA, C. 8, İstanbul 1993, s. 501). Osmanlıda sikke, nakid/nukud, nakd-i cins/nukud-ı ecnas, ecnas-ı nukud adlarıyla bilinmektedir. 1840’ta tedâvüle giren kâimeler dahi nakid olarak adlandırılmıştır (**Belin**, s. 1). **Aybakan**, s. 324-326.

⁸ Roma İmparatorluğu’nun tedâvüldeki gümüş sikkesi olan “denarius”, Yunancaya “zinarium” başka ülkelere denier, danaro, thaler, dollar şekillerinde geçmiştir (**Belin**, s. 1, dph. 2). **Tekin, Oğuz**, (2004), “Meskûkat”, DİA, C. 29, Ankara, s. 317.

karşılık olarak demir, altın, gümüş, bakır, bronz gibi madenler kullanılmıştır. Ağırlığına ve ayarına göre hazırlanan külçelerin üzerine belirleyici ibareler konmuş; bunlar yassı, yuvarlak hâle getirilerek kullanma ve taşıma kolaylığı sağlanmıştır⁹. Maden-i nefise denilen altın ve gümüşün mübâdelede kullanılması bir dönüm noktasıdır. “Her şeyin kıymet-i makderesini gösterir bir alâmet-i zâhir” diye tanımlanabilen “nakit” için bunlardan daha elverişli bir madde olamazdı. Çünkü bunlar herkesin, bozulmadan, kırılmadan, kıymetine hâle gelmeden her zerresinde özdeş özellik taşıyan, eritilip farklı şekiller verilebilen, aynı miktarının hep aynı kıymette olduğu, herkesin üstünde taşıyabileceği veya evinde saklayabileceği, tedâvülde kullanılmaya elverişli özel maddelerdir¹⁰.

B. OSMANLI PARA SİSTEMİNİN DÖNEMLERİ

Para sistemi açısından Osmanlı tarihini, Akçe Dönemi (1327-1688), Kuruş-Para Dönemi (1687-1879) ve Cumhuriyete de intikal eden Lira-Kuruş Dönemi (1879-...) olmak üzere bir ayrıma tâbi tutmak mümkündür. Bu dönemlerin başlangıçları ekonomik krizlerle bağlantılıdır. Paradaki gelişmeler o kadar karmaşık bir süreçtir ki sanki belli bir sistemin olmadığı izlenimi uyandırmaktadır. Osmanlı malî gelişmeleri, öngörülebilir olmadığından takibi zordur.

Osmanlının ilk parası olan gümüş akçe¹¹ 1326/1327’de Orhan Gâzi tarafından bastırılmıştır. Gümüş akçe temelli (monometalist) ve nisbeten

⁹ **Tekin**, Sikke, s. 179; **Tekin**, Meskûkat, s. 317.

¹⁰ Nakdin hem sözlük hem terim anlamı, bir nesnenin satışında peşin ve derhâl verilen şeydir (**Hasan Ferid**, Meskûkat, s. 9, 11).

¹¹ İslâm devletlerinde genel olarak gümüş sikkelere dirhem, altın sikkelere ise dinar veya miskal denirdi. Gümüş para, dirhem (2.97 gram); altın para ise, miskal ağırlığındaydı (4.25 gram). İlk Osmanlı paraları bu ölçülere uymadığından bunlara “beyaz, parlak, temiz” anlamlarına gelen “akçe” denmiş olabilir (**Sahillioğlu, Halil**, “Akçe”, DİA, C. 2, İstanbul, 1989, s. 224-25; **Tabakoğlu, Ahmet** (2014), Türkiye İktisat Tarihi, 12. Baskı, İstanbul Dergah Yayınları s. 397). Ayrıca bkz. **Uzunçarşılı, İsmail Hakkı** (1988) Osmanlı Devleti’nin Saray Teşkilâtı, Ankara, TTK Basımevi, s. 348.

istikrarlı olan bu dönem Fatih devrinin sonlarına kadar sürmüştür¹². Fatih tarafından ilk Osmanlı altın parası (sultanî) bastırılıncaya kadar ödemelerde sadece diğer ülkelerin altın paraları kullanılmıştır. Ülkede sultanînin tedâvülünden sonra büyük hacimli işlemlerde Venedik Dukası, Macar Kıremisi altını, İspanya Riyali Kuruşu, Hollanda Esedî Kuruşu, Direkli ve Kuşlu kuruşlar, Fransız Frangı, İngiliz Sterlini, Macar Yıldız altını, Polonya Zloti/Zolotası kullanılmaya devam edilmiştir. Fetihler sürdükçe Osmanlı yeni fethedilen yerlerdeki halkın eskiden kullandıkları paraların isim, ayar ve vezinlerine dokunmamış, böylece ülkede çeşitli tedâvül bölgeleri ortaya çıkmıştır¹³. Altın parayla birlikte çift metal (bimetalizm) sistemine¹⁴ geçilmiştir. Başlangıçta üç akçenin yaklaşık bir dirhem gümüşe denk olduğu ayar ve vezinler yüz yirmi yıl korunabilmiş fakat gümüşün ayarı giderek düşmüş ve sonunda akçeyi düzeltme imkânı kalmadığında, 1687’de akçe usûlü terk edilerek ilk *kuruşlar* basılmıştır. Osmanlının son dönemine kadar 1 kuruş, 40 para; 1 para, 3 akçe; 1 akçe, 3 puldan işlem görmüştür¹⁵.

9 Ocak 1881 tarihli Meskûkât-ı Osmaniye Kararnâmesiyle tek metal (altın) sistemine geçilmiş böylece “Osmanlı Lirası” birim olmuştur. Bu tarihten itibaren tağşişe son verilerek sikkeler 1922 yılına kadar aynı standartta kalmıştır¹⁶. Ancak yasağa rağmen, mevcut gümüş sikkelerin yurt içi ticarete kullanılmaya devam edildiği görülmektedir. Uluslararası ödemelerde altın sikkeler kullanıldığından bu döneme topal standart (topal mikyas)

¹² **Belin**, s. 97; **Akdağ**, Mustafa, (1977), Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi II, İstanbul, s. 635; **Pamuk**, **Şevket** (2018), Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi, İstanbul, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları Ocak, s. 33-34, 266; **Akyıldız**, “Para”, s. 163; **Bilmen**, C. 4, s. 136; **Döndüren**, **Hamdi** (2016) Delilleriyle Ticaret ve İktisat İlmihali, İstanbul, Erkam Yayınları, s. 372; **Sahillioğlu**, s. 224-25; **Uzunçarşılı**, Saray, s. 348.

¹³ **Tabakoğlu**, İktisat, 402.

¹⁴ **Pamuk**, s. 55, 66, 198; **Tabakoğlu**, İktisat, s. 400.

¹⁵ Muharrem 329 (1912) Meskûkat Müdürünün hazırladığı çizelge için bkz. **Bilmen**, C. 4, s. 134-143; **Döndüren**, İlmihal, s. 372-373.

¹⁶ **Erdem**, s. 22.

dönemi denmektedir¹⁷. Sisteme farklı tarihlerde kâğıt paralar da dâhil edilip kaldırılmıştır.

C. İSLÂM HUKUKUNUN OSMANLI SİSTEMİNE ETKİSİ

İslâm hukukunda altın-gümüş standardının çalışmamız bakımından önemi, Osmanlı devrinde de alışverişlerin şer'î hukuk konusu olması ve hukukî uyumsuzlukların çözümüne esas alınan fetvâlarda dayanak kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır. Fıkıh meselelerinin dayanakları Kur'an, Sünnet ve İcmâ'dır. Fikhî hükümler, alım-satım akdinde ifaların neyle yapılıp yapılamayacağına karar verilmesinde önem taşımaktadır¹⁸.

İslâm inancında ticarî hayatta yapılmaması gerekenlere işaret eden birçok âyet ve hadis vardır¹⁹. Bunların bazıları kişilere, bazılarıysa devletlere yöneliktir. Kâr uğruna insanları aldatmak, haksız yere mallarını yemek, faiz, karaborsacılık, bir malı teslim almadan satmak, çaresizlerin malını ucuza kapatmak, pazara götürülen malları henüz tezgâha varmadan yoldayken karşılayıp toptan ucuza kapatmak doğru bulunmamıştır. Devletin de ticarî hayata, kural olarak, müdahale etmemesi, meskûkatta tağşişe gitmemesi, yerli halka yabancılar adına satış yaptırmaması, ticarî hayatta hızlılık ve güveni sağlaması gerekmektedir. Kur'an-ı Kerim'de yer alan bazı ifadelerden altın ve

¹⁷ Topal mikyaz sistemi, çift maden sisteminin bozulmuş şeklidir. Burada altının serbest basılması devam etmekte fakat gümüş sadece devlet hesabına ve ihtiyaç hâlinde basılmaktadır. Ancak tüm gümüş paralar sınırsız ibrâ gücüne sahip kalmaktadır. Banknotlar da altın/gümüşle ödenmektedir (**Kuyucak, Hazım Atıf** (1939) Para ve Banka, C. 1, Maarif Matbaası, s. 54). Ayrıca bkz. **Toprak, Zafer** (1982) Türkiye'de Milli İktisat, 1908-1918, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 331, 347; **Pamuk**, s. 208; **Erdem**, s. 19.

¹⁸ **Karakoç, İrem** "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye ve Hukukun Kaynakları", İÜHFİM, Prof. Dr. Sadri Maksudi Arsal'a Armağan Özel Sayısı, C. LXXV, 2017, s. 457-514.

¹⁹ **Kur'an-ı Kerim**, Necm: 39; Kasas: 77; Bakara: 275-277, 279-280; 282; Enbiyâ: 37; Nisâ: 29; Cum'a: 9-10; Sa'd: 24; Mâide: 1; İsrâ: 34; Mutaffifin: 1-3; Hûd: 84-85. **Hadisler**, İbn Mâce, Ruhûn, 16; İbn Mâce, Ticârât, 1, 63; Buhârî, Büyü', 7, 15, 23; Buhârî, Nafakât, 1; Buhârî, Havâle, 1-2; Buhârî, İstikraz, 2; Ebû Dâvud, Büyü', 1, 10, 26; Tirmizî, Büyü', 4; Tirmizî, Ticârât, 1; Tirmizî, Büyü', 9, 68; Müslim, Müsâkât, 33, 78; Ahmed b. Hanbel, Müsned, III, 466; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 33. Ayrıca âyet ve hadislerden elde edilmiş genel esaslar hakkında bkz. **Eskicioğlu, Osman** (1983) "İslâm Hukukunda Enflasyonla İlgili Bazı Meseleler", DEÜİFD, I, s. 97-117, s. 103-110.

gümüş gibi değerli madenlerin eski toplumlarda da mübadele aracı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Şuayb Peygamber devrinde bazı kişilerin ölçü, tartı, silik veya vezni eksik paralarla insanları aldatmaları üzerine peygamber tarafından nasıl ikaz edildikleri anlatılmaktadır²⁰.

Hz. Peygamber (S.A.V) bir hadisinde altın ve gümüş para da aslolanın vezin olduğunu belirtmektedir. Hukukî işlemlerde halktan zorluğu kaldırmak için paraların adet/tane olarak tedâvülüne izin verilmiş, dirhem-dinar kullanılmaya başlanmış, sayı olarak, biri diğeriyle satılabilmektedir. Ancak tedâvül esnasında paralar aşınıp silinebilmekte, ağırlığı eksilebilmektedir. Bu nedenle belli aralıklarla tartıların denetimi önemsenmiş zaman zaman tüm paralar toplanarak tekrar tartılmışlardır²¹.

Para basılması, Hz. Peygamber'in (S.A.V) gündeminde olmamıştır. O'nun görevi, toplumun inanç esaslarındaki sapmalarla ahlâkî bozuklukları düzeltmek ve insanların düzen içinde yaşamalarını sağlamak bakımından temel ilkeleri yerleştirmektir. Kendisi aynı zamanda bir devletin kuruluşunu gerçekleştirmek durumundadır. Tüm bunları kısa bir zaman içinde yapması gerektiğini bildiğinden para bastırmak yerine “alış verişte doğru ölçü ve tartı kullanmayı”, “dürüst olmayı” ve “yardımlaşmayı” yerleştirmek daha önceliklidir²². İslâmiyet'ten önce Araplar arasında, İran'ın gümüş dirhemi

²⁰ **Kur'an-ı Kerim**, A'raf: 85; Yusuf: 20. Ayrıca Hûd Sûresi'nde (85-86), Şuayb Peygamber devrinde, Medyen halkından bazı kişiler, dirhem ve dinarların etrafını keserek halka sayıyla verip, halktan alırken tartıyla alırlardı. Bunlar, işi o kadar ileri götürmüşlerdi ki, ülkeye giren yabancıları yol başlarında bekler; paralarını, zayıf veya sahte diyerek ellerinden alır; kesip kırpar ve karşılığını düşük fiyattan öderlerdi. Onlar sadece eksik ölçü ve tartıdan dolayı değil, her türlü malî haksızlıktan dolayı kınanmış ve yasaklanmışlardır. Benzer şekilde Sâlih Peygamber'in milleti olan Semûd'dan dokuz kişinin yaptığı “dirhemlerin etrafından kesip alma” fiili memlekette, bozgunculuk yapmakla ve bozgunculuğu emretmekle eş tutulmuştur. Bu yüzden Allah'ın gazâbına uğramışlardır. Sözü geçen âyetlerde her devre ışık tutacak olan hak ve adalet, başkasının can ve malına dokunmama, kimseyi kandırmama ve dürüstlük ilkeleri vurgulanmaktadır (**Kur'an-ı Kerim**, Bakara: 188; Neml: 48; Nisâ: 2, 5, 161; Tevbe: 34).

²¹ **Bilmen**, C. 4, s. 120 vd.

²² **Ahmed Cevdet Paşa** (1976) Tarih-i Cevdet, C. 1, İstanbul, s. 355.

(Kisreviyye)²³, Bizans'ın altın dinarı (Rûmiyye, Herakliyye) ve Yemen Himyeriyyesi kullanılmıştır²⁴. Küçük değerdeki işlemler için Bizans kökenli fels denilen bakır ve nikelden paralar da bulunmaktadır. Müslümanlar bunları Suriye'nin fethinden sonra kendileri basmaya başlamışlardır²⁵.

İslâmiyet'ten sonra, başta zekât olmak üzere bazı ibadet, keffâret, diyet, tereke, arazi, yol, bina ölçümleri ve vergilerde şer'î ölçü olarak dinar ve dirhem tanımı, vezni ve ayarında standart belirlenmesi önem kazanmıştır. Bu dönemde dinar yaklaşık 4 gram; dirhemse, 14 kırat, 2,8 gramdır. Bunlar kendi cinsinden altın veya gümüş ziynet eşyası alım satımında kullanılacaksa, aynı ağırlıklar üzerinden işlem yapılması gerekmektedir. Madenin -işçilik hariç- belli miktar fazlasıyla değişimi faiz olacaktır²⁶. Sonuç olarak Hz. Peygamber (S.A.V), alışverişlerde bir standart belirlemiş, mübadele ve değer ölçüsü olarak, giderek çift metal sistemi yerleşmiştir²⁷. O dönemde tedâvül

²³ Gümüş meskûkât, Sevdâ-yı Vâfiyye ve Taberiyye-i Utkâ olmak üzere iki türlü olup dinar ve dirhem adlandırılmalarında vezinleri esas alınmıştır. Yunan ve Rum kaynaklı olan dirham ve denarius, İslâm dirhem ve dinarının iki katı vezindeydi (**Öztürk, Emine/Fidan, Ali** (2019) "Abdüllâtif Subhi Paşa'nın Uyûnü'l-Ahbâr fi'n-Nukûd ve'l-Âsar" Adlı Risâlesinin Transkripsiyonu ve İktisat Sosyolojisi Açısından Tahlili", Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sonbahar, Ek Sayı 2, s. 243-266, s. 260).

²⁴ İran, bolca mevcut gümüş madenlerinden dolayı sadece gümüş para basıp uzak doğuya ihraç etmiş, karşılığında ipek, baharat ve diğer değerli ticaret eşyası almıştır. Bizans, para olarak altını kullanmış sattıklarının karşılığında da altın kabul etmiştir (**Sahillioğlu, Halil** (1989) "Altın", DİA, İstanbul, s. 532; **Sahillioğlu, Halil** (1994) "Dirhem", DİA, C. 9, İstanbul, s. 368).

²⁵ **Döndüren**, İlmihal, s. 374.

²⁶ Hayber ganimetleri arasında bulunan altın ve boncuk dizili bir kolyeyi 12 dinara (yaklaşık 48 gr. altın para) satın alan Fudâle İbn Ubeyd (r.a), bu alış-verişten şüpheye düşünce, durumu Resûlullah'a sormuştur. Hz. Peygamber (S.A.V), kolyedeki altın kısmının diziden çıkarılarak ayrıca tartılmasını ve altın parayla ağırlık olarak denkleştirilmesini, geri kalan kısım için fiyat takdiri yapılmasını söylemiştir. Muaviye, Şam valisiyken savaş ganimeti gümüşlerin, para olan dirhemle tartılmadan mübadele edildiğini gören sahabeden Ubâde İbn Sâmî (r.a) itiraz etmiş, kolye hadisine dayanarak işlemi bozdurmuştur (**Döndüren**, İlmihal, s. 374; **Döndüren, Hamdi** "Kur'an ve Sünnete Göre Altınla İlgili Ticaret Muameleleri", "Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı" Bildirisi, s. 2). Faiz yasağı ile Osmanlı kredi sistemi ilişkisi için bkz. **Pamuk**, s. 73.

²⁷ **Kallek, Cengiz** (1997) Asr-ı Saadette Yönetim-Piyasa İlişkisi, İstanbul, İz Yayıncılık, s. 55; **Sahillioğlu**, "Darphâne", s. 501.

araçlarının neler olduğu hakkındaki bilgilere, Hz. Peygamber'in (S.A.V) mehir konusundaki uygulamalarının yanı sıra mevcut sikkelerin küçültülmesi veya parça koparılmasını yasaklaması gibi örnek olaylardan hareketle ulaşılabilmektedir²⁸. Hz. Peygamber (S.A.V) hayattayken tedâvüldeki meskûkât, önceki şekliyle bırakılmış, bu uygulama Hz. Ebû Bekir tarafından da sürdürülmüştür²⁹.

Hz. Ömer devrinde farklı tedâvül araçlarına sahip Şam, Irak ve Mısır fetholunduğundan alım satımlarda ve haraç vergisi ödemede hukukî uyuşmazlık ve şikâyetler görülmüştür. Hz. Ömer, hem ağırlığı hem değeri bakımından para standardını önemsemiştir. Paraların ağırlık ölçüsü olan “kırat”, orta büyüklükteki beş arpa tanesinin ağırlığına eşit kabul edilmiştir. O dönemde Medine’de on, on iki ve yirmi kırat ağırlığında olmak üzere, üç tür dirhem vardır. Halifenin, para standardı konusunda uzmanlara yaptırdığı çalışmanın sonucunda her üç dirhem ağırlıklarının ortalaması olan 14, bir şer’î dirhem standart ağırlığı kabul edilmiştir³⁰.

²⁸ Erdem, s. 23-24, dpn. 1.

²⁹ Ebû Dâvud, Büyü’ 8 (3340); Nesâ’î, Zekât 44; Büyü’ 54 7, 284), (204 - İbnü Ömer anlatıyor: Resûlullah (Aleyhissalâtü vessellem) buyurdular ki: (Şer’î hukuku (hakları) ödemek için) vezinde Mekke halkının vezni esastır, keylde de Medine halkının keyli esastır”. 205-Mikdam İbnü Ma’dikerb (Radiyallâhü anh) Resûlullah (Aleyhissalâtü vessellem)’in şu sözünü nakletti: “Yiyeceklerinizi kile ile ölçün, sizin için mübârek kılınsın” Buhârî, Büyü’ 52) (<https://www.ayethadis.com/hadis/>; <http://www.kuranikerim.com/kutubi-sitte/201-210.html>; http://www.kuranikerim.com/kutubi-sitte/kutubi_index1.htm, (30.09.2019). Ayrıca bkz. **Uslu, Rifat** (2014) “İslam Hukukunda Para Birimleri”, Journal of Islamic Research, 25(1), s. 33; **Kallek, Cengiz** (1992) Hz. Peygamber (S.A.S) Döneminde Devlet ve Piyasa, İstanbul, (Bilim ve Sanat Vakfı Yayınları), s. 112; **Öztürk/Fidan**, s. 260.

³⁰ Hz. Peygamber (S.A.V) devrinde Mekke dirheminin ağırlığı 14 kırat, Osmanlının Darphâne-i Âmire usûlüne göre, bir dirhem 14 kırat; 7 miskal, 10 dirhemdir (şer’î vezin). Fetvâhâne-i Âlî’den gelen bir soruya Darphâne Müdürlüğü’nden verilen cevapta (1315 ve 1320) 20 miskal altının sikkeli altın liradan karşılığının 13.5 lira ile bir lira çeyreği olduğu; 200 dirhem gümüşün karşılığınsa, rayiç olan gümüş paralardan 26.5 gümüş mecdiye olduğu belirtilmiştir. 21 Kanûnısânî 1926/97 no’lu tezkire ekinde, şer’î hukukta nisab kabul edilen 20 miskal altının tutarı 1200 ve 200 dirhem gümüşün 547 kuruş olduğu ve evrâk-ı nakdiye ile kıymet-i hâzırası ise, piyasa temevvücâtına (dalgalanmalarına) tâbi bulunduğundan 28 Kanûnısânî 1926 tarihindeki piyasaya göre 20 miskal zer’-i hâlisin (saf altının) 96 lira 84 kuruş ve 200 dirhem tâmmü’l-ayar gümüşün (tam ayar gümüşün) dahi

İlk sikkelerin hangi halife döneminde basıldığı konusu doktrinde tartışmalıdır. Bazı yazarlar Halife Ömer zamanında³¹, bazıları ise, Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervan zamanında³² bastırıldığı görüşündedir. İkinci görüşün kabulü bizi, “Hz. Ömer’in standardı belirleyip para basmadan bıraktığı” gibi bir sonuca götürmektedir. Kimi kaynaklarda ise, Hz. Osman ve Hz. Ali zamanlarında da para basıldığı fakat bunların resmî para olmayıp idarecilere kolaylık sağlama maksadıyla basılmış yerel paralar olduğu belirtilmiştir³³.

Hz. Ömer devrinde dirhem ile dinar arasındaki ağırlık oranı yediye ondur. Bu oran şer’î ölçülerde sabit şekilde kullanılmıştır. Bu bağlamda bir dinarın ağırlığına miskal denmektedir. Bir miskal, yüz arpa kadardır. Dolayısıyla bir dirhem de yetmiş arpa kadar gelmektedir³⁴. Hukukçular her devirde, paranın tedâvülden kalkması ve değerinde meydana gelen

---

19 lira 69 kuruştan ibaret olduğunu beyan etmiştir (31.1.1926). İngiliz, Fransız ve Karmîç altınları bağlamında sorulan 29 Nisan 1900 tarihli farklı bir fetvâ daha vardır (**Bilmen**, C. 4, s. 121-124). Farklı ağırlıktaki dinar ve dirhemlerin örnekleri İstanbul arkeoloji müzelerinde görülebilir. **İbrahim ve Cevriye Artuk** (1970), İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirindeki İslâmî Sikkeler Kataloğu, İstanbul; Asr-ı Saadet, Dört Halifeler, Emevî ve Abbasîler devirlerinde basılan mesûkat ile ilgili şekli bilgiler ve örnekler için bkz. **Öztürk/Fidan**, s. 263 vd.

³¹ Hz. Ömer, H.18’de Acem paralarının şeklinde kısa ve kalın parçalar hâlinde ve çekirdek görünümünde 14 kırat ağırlığında para bastırmıştır. Hz. Osman, 28 senesinde altın ve gümüş para bastırmıştır. İlk yuvarlak gümüş parayı, Mekke’de Abdullah bin Zübeyr (680-692) kestirmiştir (**Akyıldız**, “Para”, s. 163; **Ekinci, Ekrem Buğra**, “Paramızın Serüveni”, “<http://www.ekrembugraekinci.com/makale.asp?id=198>”, s.e.t. 17. 09. 2019). Osmanlı paşası Abdüllâtif Subhi Bey Makrizî’ye atıfla ilk sikke darbının Hz. Ömer tarafından yapıldığını belirtmiş, üzerinde hangi yazılar bulunduğunu açıklamıştır (**Öztürk/Fidan**, s. 260; **Sahillioğlu**, “Altın”, s. 532).

³² **Sahillioğlu**, “Darphâne”, s. 501; **Uslu**, s. 32.

³³ **Uslu**, s. 31.

³⁴ Fıkıh âlimleri, arparaların büyüklüğü ve özellikleri konusunda tartışmışlardır. Hanefî mezhebine göre miskal, orta büyüklükteki yüz arpaya; dirhemse, yetmiş tanesine tekâbüle etmektedir. Mâlikîler, dinar için orta boy yetmiş iki arpaya; Şâfilerse, dinar için kabuksuz ve iki ucu kesilmiş yetmiş iki arpaya, dirhemde 50.4 arpaya görüşlerine esas almışlardır (**Bilmen**, C. 4, s. 122; **Uslu**, s. 33). Muâviye’nin halifeliğinde dirhemden vezninden bir/iki habbe kadar düşürülmüştür (**Öztürk/Fidan**, s. 261).

dalgalanmaların borç ilişkilerine etkisini değerlendirmişlerdir. Aslında hepsinin amacı borç ilişkisini, para değerindeki dalgalanmalardan etkilendirmemek, tarafların durumunu korumak, zarara sokmamak; yani hakkaniyetli bir denge kurmaktır. Bunun için göz önünde bulundurulması gereken esaslar iki ana başlıkta toplanabilir. Toplumun genelini para üzerinden para kazanmaya teşvik etmeyecek bir sistem kurulmalı; paraya ihtiyacı olanların, parası olandan borç alabilmelerinin yanı sıra borç veren de mağdur edilmemelidir. Aksi hâlde kimse kimseye borç vermek istemeyecek, insanlar paralarına para kazandıracak yollara yönelecektir.

Hukukçuların madenî para dönemine ait çözüm önerileri kâğıt para dönemi problemleri için yeterli olmamıştır. Bu yüzden genellikle borç sözleşmesinin taraflarına, sözleşmeye borcu döviz, altın veya eşya değeri gibi daha sağlam değerlendirme esaslarına bağlamak şeklinde, alacaklıyı korumaya yönelik şartlar koymaları önerilmiştir³⁵. Para, ihtiyaçların giderilmesinde bir araç olduğundan, bizzat kendisi talep edilen bir mal değildir. Bu yüzden fıkhıta, tedâvül aracı olabilecek nitelikteki eşya ile olmayan eşya ayrımı yapılarak ilkin, “nakid”; ikincisine, “uruz” denmiştir. Para addedilen altın/gümüş ağırlığına göre veya sayıyla tedâvül edebilir; sikke, para hükümlerine tâbidir³⁶. Fıkhıta altın ve gümüşle ilgili bu kadar fazla görüş ortaya konulmasının sebebi, altı tür malın değiş tokuşunun peşin ve eşit miktarda olmasını emreden hadistir. Altın ve gümüşün para olarak kullanılması nedeniyle mübadelesinde, faiz olma endişesi, bu konuda titiz davranılmasını gerekli kılmıştır.

³⁵ Ebû Yusuf'un, fetvâya esas görüşü için bkz. **Döndüren**, İlmihal, s. 374.

³⁶ Altın/gümüş günümüzde mal sayılmakta bir tarafta bunların olduğu sözleşmeler İslâm hukukunda mutlak bey' (satım) kabul edilirken günümüz sisteminde trampadır. İslâm hukukunda semenin mutlaka para olması gerekmemektedir (**Aybakan**, s. 325).

Ç. OSMANLI DEVLETİ'NİN MADENİ PARA SİSTEMİ VE BOZULMASI

1. Meskûkat Sistemi

Osmanlı maliyesinde vergi ve diğer devlet gelirlerinin toplanması, ödemelerin yapılmasında bir mübâdele aracına duyulan ihtiyaç ile uluslararası ticarî ödemelerde kendi para birimini kullanma gereği, sikke basmayı zorunlu kılmıştır³⁷. Meskûkât basımında biri akçeyi esas alan “millî/osmanî”; diğeri, kuruşu (ecnebi gümüş sikke) esas alan “yabancı/ticarî” olmak üzere iki sikke usûlü gelişmiştir. Zaman içinde ikincisi ilkinin gâlip gelmiştir. Moğol ve Selçukluların geleneğini izleyen Osmanlılarda sikkeler ak ve kızıl (altın ve gümüş) olmak üzere iki türdür. Nitekim millî usûle ait sikkelerden birçoğunun adları (akçe, mangır, altın) Moğollardan alınmıştır³⁸.

Paranın basıldığı yere *darphâne*, özel malzeme, bilgi, teknik ve kuralların gerektiği basma işine *darp* (vurma yoluyla para basma) denmektedir. Meskûkât, İstanbul darphânesinde darphâne emîninin yönetiminde basılmıştır. Kesilen paraların cins, vezin ve ayarını tespit eden görevliye “sahib-i ayar” denmektedir. Madenî para sisteminde parayı arttırmak için sürekli daha çok maden çıkarılması gerekmektedir. Bu sistemde -para krizleri de dâhil- bir kişi, külçe altın, eski sikke ya da standardı bozulmuş madenî para getirdiğinde, belli bir komisyon ödeyerek, yeni sikke bastırma/değiştirme hakkına sahiptir (*darp hürriyeti*). Osmanlıda İstanbul’un yanı sıra Edirne, Serez, Novoberde, Sidre kapısı, Selânik, Gümüşhane, Erzurum, Bağdat, Şam ve Mısır’da darbhâneler olup örneğin, Kanûnî Sultan Süleyman ve II. Selim devirlerinde bunlar yetmişten fazladır. Suiistimler ve taşış sebebiyle I. Mahmud zamanında İstanbul darbhânesinden başka yerlerde para bastırma usûlü kaldırılmıştır³⁹.

³⁷ **Uzunçarşılı, İsmail Hakkı** (1982) Osmanlı Tarihi, C. 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 547; **Erdem**, s. 11.

³⁸ “Kıpkızıl mangır” tabiri için bkz. **Belin**, s. 4, 8, 10.

³⁹ **Hasan Ferid**, Meskûkat, s. 318; **Uzunçarşılı**, Saray, s. 386; **Sahillioğlu**, “Darphâne”, s. 501, 504; **Akdağ**, s. 359; **Erdem**, s. 11.

2. Meskûkattaki Değişimlerle Hukukî ve Sosyal Hayat Arasındaki Karşılıklı Etkileşim

Para konusundaki dalgalanmalar, sistemin düzgün kurulup işletilemeyişi, çıkarılan kanunların hayatın olağan akışıyla uyumlu olmaması yüzünden uygulanamaması ve denetlenememesi Osmanlının her döneminde sosyal, askerî, hukukî ve siyasî hayatı etkilemiştir. Aynı şekilde askerî şartlar, toplumsal yenilik hareketleri ve harcamaların artması da para durumunu etkilemiştir. Bu etkileşim, insanların borç ilişkilerinde ödeme şekillerinin değişmesine neden olduğu gibi yeni mesleklerin ortaya çıkması ve uzun vadede halkın devlete olan güveninin kaybı biçiminde de tezâhür edebilmiştir. Çalışmamızın bu bölümünde sadece parada yapılan oynamaların toplumsal hayata nasıl yansıdığına ve toplumsal olayların malî durumda ne tür değişiklikleri zorladığına -dönem farkı gözetilmeksizin- birkaç örnek verilecektir.

Yaygın kanaate göre İstanbul'da çıkan isyanların tümü para meselesinden kaynaklanmıştır. Fatih'in tahttan ilk inişini enflasyona bağlayanlar vardır (1446-Buçuktepe Vak'ası)⁴⁰. 1478'de⁴¹ ilk altın sikkenin bastırılmasından 1586'daki büyük tağşişe kadarki dönemde devletin büyüyerek uluslararası ve deniz aşırı ticarete güçlenmesi sonucunda aynı ölçüde güçlü bir ödeme aracına ihtiyaç duyulmuştur. Osmanlıda tahta çıkan her padişahın, paradan eksilterek kendi adına yeniden bastırması bir gelenektir. Buna tecdîd-i sikke denmektedir. Her ne kadar 1451-1481'e kadar akçe, değerini korumuşsa da sonrasında artan askerî giderleri karşılayabilmek için meskûkattaki gümüş oranı giderek azaltılmıştır. Tağşişle birlikte piyasaya yeni para sürüldükten sonra eskiler, devlet tarafından % 20 düşük fiyatla geri kabul edilmekteydi. Böylece 16'ncı yüzyılın ilk çeyreğinde altın, gümüş ve

⁴⁰ Eskicioğlu, s. 110.

⁴¹ Ekinci, Aynı makale; Sahillioğlu, Darphâne, s. 512; Erdem, s. 12; Akyıldız, "Para", s. 164.

bakır meskûkatı⁴² içeren üçlü bir para sistemi (trimetalizm) meydana gelmiştir⁴³.

Ekonomi-toplum etkileşiminin bir diğer örneği, Viyana kuşatmasının başarısızlığı ve toprak kayıpları sebebiyle tahttan indirilen IV. Mehmed'ten sonra II. Süleyman zamanında cülûs bahşişleri ve devlet masraflarından kaynaklanan ekonomik krizdir. Sipahilerin gecikmiş ulûfelerini verecek nakit olmadığından hazinedeki altın-gümüş kap kakak, kılıç vb. eşya darphaneye gönderilip para kestirilmiştir⁴⁴. Bu yetmeyince varlıklı kimselerden alınmak üzere “imdâdiye vergisi” konmuştur. Toprak kaybindan kaynaklanan hazine açığını kapatabilmek için getirilen ek vergiler istenen sonucu vermemiştir. Toprak gelirleri Osmanlı hazine gelirlerinin büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Bu krize rağmen, düzenlenmesi planlanan yeni seferler ve işçileri için gereken para, Frenk Mustafa Ağa'nın önerisiyle Tavşantaş'nda açılan darphânedeki bakır mangır basılarak ve mevcut paranın değeri tekrar düşürülerek sağlanmıştır⁴⁵.

17'nci yüzyıla gelindiğinde paranın değerinin düşme eğilimi ve Avrupalı tüccarın, Doğu Akdeniz'de para kaçakçılığı yapmasına karşı yöneticilerin fiyatları dönem bazında ayarlamaya çalıştıkları görülmektedir. Bu doğrudan müdahale 19'uncu yüzyıla kadar sürdürülmüş⁴⁶, mali tedbir olarak vergiye kaynak olsun diye sosyal hayatta meyhanelerin yeniden açılmasına izin verilmiş; Fâzıl Ahmed Paşa zamanında yasaklanan hamr emniyeti yeniden kurulmuş ve tütüne gümrük vergisi konulmuştur. 1691'de mangır tedâvülden kaldırılmış, para değerleri yeniden düzenlenmiştir⁴⁷. “Büyük Tağşış” ülkedeki genel havaya malî, sosyal huzursuzluklar, isyanlar ve

⁴² **Açıkgöz, Ömer** (2010) “Osmanlı Para Politikasında Reform Çabaları: 1800-1844 Dönemi Üzerine Bir Değerlendirme”, ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, C. 6, S.12, s. 379. **İsmail Gâlib**, (1307), Takvîm-i Meskûkât-ı Osmaniyye, İstanbul, s. 1 vd.

⁴³ **Akyıldız, Ali** (1996) Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası: Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri, İstanbul, (Eren Yayıncılık ve Kitapçılık), s. 23; **Akyıldız**, “Para”, s. 163.

⁴⁴ **Uzunçarşılı**, Saray, s. 386; **Tabakoğlu**, İktisat, s. 409, 414.

⁴⁵ **Özcan, Abdülkadir** (2010), “II. Süleyman”, DİA, C. 38, İstanbul, s. 76, 77.

⁴⁶ **Mantran, Robert**, (1986), 17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul, (Çev. M.A. Kılıçbay-E. Özcan), Ankara s. 15.

⁴⁷ **Belin**, s. 107; **Mantran**, s. 238.

istikrarsızlığın hâkim olduğu 1585-1690 döneminde yapılmıştır⁴⁸. Akçenin gümüş içeriğinin, savaş şartlarında resmî standartların çok altına çekilmesiyle birlikte fiyatlar hızla artmaya başlamış (devalüasyon) ve bu kez yeniden “Tashih-i Sikke” zorunluluğu gündeme gelmiştir. Osmanlı Devleti 16’ncı yüzyıldan itibaren malî krizlerde Galatalı sarraflardan borç almayı da bir seçenek olarak gündeminde hep tutmuştur⁴⁹.

17’nci yüzyıl sonundan 19’uncu yüzyıl ortalarına kadar nispeten bir istikrar görülmektedir. 1690-1844 arası dönemde millî paraya dönüş eğilimi baş göstermiştir. İstanbul’daki darphâne uzun bir aradan sonra 1685’te yeniden faaliyetine dönmüş 1688’den itibaren çok sayıda mangır ve 1690’dan itibaren de gümüş sikke basılmıştır. Yeni Osmanlı gümüş sikkeleri 18’inci yüzyılda devletin temel parası hâline getirilmiştir⁵⁰. III. Selim’in ilk yıllarında Rusya ve Avusturya’ya karşı girişilen savaşın finansmanı için 1789’da tekrar büyük bir taşış kararı alınmıştır⁵¹.

Bu konuda parada birlik sağlamayı amaçlayan II. Mahmud’un çabalarından söz etmek gerekmektedir. O dönemde paradaki karmaşanın boyutu, piyasada otuz altı çeşit gümüş paranın oluşundan anlaşılabilir⁵². Önceden hızlı gerileme ve çöküşü durdurmak için III. Selim ve II. Mahmud’un yaptıkları yenilikler hazinenin finansman sıkıntısını daha da arttırdığından yine taşışe başvurulmuştur. Altın, gümüş ve bakır akçelerin birbirinin tam karşılığı olmaması; meskûkatın vezin ve ayarlarının birbirini tutmaması ekonomide bir dağınıklık olduğunu göstermektedir. II. Mahmud para birliğini sağlama girişiminde başarılı olamamıştır. Oysa ki, meskûkattaki karışıklığın giderilmesi için bir çok kere kanunî düzenlemelerle birlik sağlanmaya çalışılmıştır. 29 Nisan 1840’ta (26 Safer 1256) “Tashih-i Ayar Fermanı” çıkarılarak paraların birbirine göre vezin ve ayarları belirlenmiş yeni

⁴⁸ Pamuk, s. 143-161.

⁴⁹ Pamuk, s. 219-220; Anbar, s. 26.

⁵⁰ Mangırda sahtekârlığın artması üzerine 1691’de, II. Ahmed tarafından tedâvülden kaldırılmıştır (Erdem, s. 17; Akyıldız, “Para”, s. 164).

⁵¹ Pamuk, s. 178; Tabakoğlu, İktisat, s. 412, 414; Tabakoğlu, Ahmet, (1985), Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi, İstanbul, Dergâh Yayınları, s. 280-83.

⁵² Pakalın, C. 1, s. 21; Erdem, s. 18, 21.

altın liralara basılmıştır. 1843'te Abdülmecid'in eski meskûkâta dönmek amacıyla akçeyi kaldırarak gümüş/sim Mecidiye bastırması birçok toplumsal dönüşümü de beraberinde getirmiştir. 1844'te Batılı devletlerin önerisi doğrultusunda paranın değerini korumak amacıyla Tashîh-i Sikke veya Tashîh-i Ayar olarak adlandırılan para reformları yapılmış aynı yıl, bir "Tashîh-i Ayar Fermânı" daha çıkarılmıştır⁵³. Bu reformla altın ve gümüş esaslı iki metalli ve ondalık sistem benimsenmiş, "lira-kuruş" esasına geçilmiştir. Örneğin, gümüşün zaten değer kaybettiği bu dönemde devlet kendisi darphâneye gelen tüm gümüşlerle sikke basmayı sürdürdüğü gibi, yasaklanmasına rağmen çeşitli mazeretlerle, özel kişiler adına da sikke basımı devam etmiştir. Yabancı elçilik, konsolosluk ve tüccar, masraflarını yurt dışından getirttikleri gümüş külçelerle para bastırarak karşılamaktaydılar⁵⁴. Tanzimat devlet adamlarının para birliğinin olmayışının devleti zarara soktuğu konusunda hemfikir oldukları ve parada üniter sistemin lüzumuna vurgu yaptıkları görülmektedir. 1873'ten sonra dünyada gümüşün hızla değer kaybettiği bir sırada Osmanlıda mükellefler, vergilerini gümüş parayla ödeme imkânına sahipken yani Devlet, gelirlerini gümüş akçeyle toplarken, borçlarını altınla ödemekteydi.

16 Aralık 1879 (4 Kanunievvel 1295) tarihli Meskûkat Kararnâmesiyle devlet hesabına dahi olsa gümüş sikke bastırılması yasaklanmıştır. Ama önemli olan kanunla yasak hükmü getirmek değil, bu yasağa uyulmasını sağlamak yani denetim-kontrol mekanizmalarını düzgün kurup işletmektir. Nitekim fiiliyatta gümüş sikke kullanımına göz yumulduğundan ve piyasada çok çeşitli madenî paraların tedâvülüne engel olun(a)madığından her bir paranın farklı yörelerde farklı hesaplama değerleri ortaya çıkmıştır. Piyasadaki bütün bu para türleri arasında uyumu sağlamak için altı tür kambiyo gelişmiştir. Kambiyo, efektif, yabancı para, altın veya likidite nitelikli değerler üzerinde yapılan karşılıklı değiştirme işlemidir. 19'uncu yüzyılda geçimlerini sadece akçe farkından sağlayan köşe sarrafları mesleği türemiştir. Lirayla mecdiye; mecdiyeyle çeyrek veya çeyrekle kuruş değiştirilirken sarraflara ödenen 10-30 para arasındaki akçe farkı bu insanlara gelir olmuştur. 1877-78

⁵³ Toprak, s. 323; Pamuk, s. 60; Akyıldız, "Para", s. 166; Anbar, s. 22.

⁵⁴ Toprak, s. 326, 330, 554, dph. 5.

Osmanlı-Rus Savaşı zamanında madenî para düzeni daha da bozulmuştur. Halk arasında altın ve gümüş sikkeler, üzerindeki değerden farklı bir fiyata mal gibi alınıp satılmaya başlanmıştır. Ayrıca her cemaatin kendine özgü çıkardığı biletler, fişler ve pulların da para gibi tedâvül ettiği düşünülürse, piyasadaki bozuk düzen daha kolay anlaşılabilir⁵⁵.

Yirminci yüzyıla gelindiğinde dahi kuruşun, yere ve mevsime göre bile değişen (mevki farkı) üç farklı değer kazandığı; ticarî işlemlerde Osmanlı lirasının değerinin sâbitlenemediği; tüccarın, malının fiyatını arttırmak istediğinde bunu yapmayıp, bunun yerine liraya kuruş üzerinden farklı değerler biçtiği⁵⁶ görülmektedir. Bu dönemde hükümetin meskûkatta birliği sağlama girişimleri olmuştur. 14 Aralık 1909'da Islâh-ı Meskûkat Komisyonu⁵⁷ toplanmış ardından bir "Tevhîd-i Meskûkat Kanunu" çıkarılmıştır. Bununla yapılmak istenen, bir altın lira, gümüş mecdiye ve cüzlerinin 1844'teki durumlarına döndürülmesiydi⁵⁸. Bu Meskûkat Kanunu günümüzdeki madenî para sistemimizin de temeli sayılmaktadır⁵⁹. Ancak bununla da paradaki çalkantılar giderilememiş olmalıdır. 1916'da "Tevhîd-i Meskûkât Hakkında Kanun-ı Muvakkat"⁶⁰ çıkarılmıştır. Şüphesiz sorun sadece meskûkatta değildi. 1840'tan beri tedâvülde olan kâimeler hesaba katılmadığından akçe farkından gelir sağlamaya benzer bir durum bu defa da

⁵⁵ On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı'da, zayıf akçe, 1844'te kesilen sağ akçe, 1840'tan itibaren piyasaya sürülen kâğıt para, 1863'te kurulan Osmanlı Bankası'nın bastığı banknotlar ve yabancı paralar olmak üzere, bilinen beş tür tedâvül aracı vardı (**Toprak**, s. 324, 346).

⁵⁶ Süreç için bkz. **Toprak**, s. 318, 327. **Artuk, İbrahim** (1992), "Beşlik" maddesi, DİA, C. 6, İstanbul, s. 7.

⁵⁷ **Toprak**, s. 330.

⁵⁸ **Hasan Ferid**, (1334) Nakid ve İ'tibar-ı Mâlî, İkinci Cild, (Evrâk-ı Nakdiyye), İstanbul, (katalog.marmara.edu.tr/eyayin/pdf/ND100.pdf, (26.04.2020), s. 282; **Toprak**, s. 346. Türkiye'de üçüncü kez kâğıt para süreci başlamıştır (**Kuyucak**, s. 203).

⁵⁹ TMK, m. 1: "Devlet-i Osmaniyye'nin usûl-i sikkesinde mikyâs-ı kıymet altındır ve vâhid-i kıyası (ölçü/para birimi) kuruştur (**Hasan Ferid**, Evrâk-ı Nakdiyye, s. 271 vd).

⁶⁰ 406 numaralı bu Kanun, 16 Mart 1335-6 Muharrem 1334 (31 Teşrînivevvel 1332-1 Teşrînsânî 1331) tarihleri arasında çıkarılmış olan kanunları içeren 1928'de İstanbul Evkaf Matbaasında basılmış olan *Düstur*'un, Tertib-i Sâni, 8'inci cildinin 892'nci sayfasında yer almaktadır. Kanun Numarası: 406 (26 Mart 1332/5 Cemâziyelâhir 1334/26 Mart 1918; Takvim-i Vekâyî ile neşir ve ilanı: 11 Cemâziyelâhir 1334/1 Nisan 1332, No: 2498.

kâğıt paralarla madenîler arasında cereyan etmeye başlamıştır (kâime farkı). Piyasaya sürekli kâime sürüldüğü için kâime sahipleri değeri düşen kâğıtları verip “kâime farkı”nı ödeyerek madenî para almaya başlamışlardır⁶¹.

II. EVRÂK-I NAKDİYYENİN OSMANLI HUKUK SİSTEMİNE GİRİŞİ

A. GENEL AÇIKLAMA

Tarihi çok eskilere dayanan kâğıt para⁶² on yedinci yüzyılda nakit mevcutlarını banka gibi kurumlara tediye etmeye alışkın olan İngiltere ve İsveç gibi toplumlarda ortaya çıkmıştır. Halk, altın ve kıymetli eşyasını devlet depolarına veya sarraflara emaneten verip makbuz alarak para yerine kullandığından carî hesap ve çek usulleri gelişmiştir⁶³. Bankalar, servetleri bankada olan kişilerin arasındaki karz akitlerinde, borçlunun hesabından alacaklıninkine nakil/takasla borç ifasına aracılık etmişler, bu kolaylıktan dolayı özellikle alıcı ve satıcının/alacaklı ve borçlunun farklı şehirlerde olduğu hukukî işlemlerde öne çıkmışlardır. Servetin itibar kâğıtlarıyla tedâvülü, meskûkâtla olduğundan çok daha hızlı, kolay ve masrafsızdır. Fakat yine de evrâk-ı itibariyyenin, meskûkât yerine geçtiği unutulmamalıdır. Sözü geçen kâğıtlara bu kolaylığı sağlayan “itibar-ı malî” olduğundan ticarî hayatta özellikle itibarın muhafazasına özen gösterilmeli, asla zedelenmemelidir. Emre/hâmiline yazılı olarak düzenlenmeye başlanmasından itibaren itibara dayalı borç senetleri, servetin en yaygın mübâdele aracı olmuştur. Zamanla hâmiline ait senetlerde vade kaldırıldığından bunlar tıpkı meskûkât gibi

⁶¹ Gümüş ufaklık veya metelik kullanımının daha kârlı olduğu İzmir örneği için bkz. **Toprak**, s. 317-318.

⁶² İlk kâğıt parayı Hz. Yusuf'un, kıtlık zamanı uygulamasına dayandıran görüş için bkz. **Kur'an-ı Kerim**, Yusuf: 47. Ayrıca bkz. **Döndüren**, İlmihal, s. 376.

⁶³ Hasan Ferid, İngiltere ve Fransa bankalarındaki bir yıllık vezne işleminin “15-20 milyar liraya ulaştığını, dünyadaki miktarın akıllara durgunluk verecek kadar olduğunu söyleyerek bu büyük servet kitlesini devir ve nakledebilmek için mevcut madenî nakdin yetmeyeceğini belirtmiştir. Uluslararası ticarî işlemler, ülkeden ülkeye altın aktararak değil, bankalarda hesap nakli ve takasla gerçekleştirilir (**Hasan Ferid**, (1334), Nakid ve İtibar-ı Mâlî, İkinci Cild, (Evrâk-ı Nakdiyye), İstanbul, s. 4).

servetin tedâvülünde nakit yerine kâim olmuşlardır (kavâim-i nakdiyye). Evrâk-ı nakdiyyenin emre muharrer senet, poliçe; hâmiline muharrer senetler, banknot; çek; kıyem-i menkule senetleri gibi türleri vardır⁶⁴.

Osmanlı Devleti'nin 1840'ta basılan ilk kâimelerininse, bundan farklı bir amacı vardır. İlk evrak olan "Kâime-i Nakdiyye-i Mûtebere" (Para Yerine Geçen Kâğıt) tedâvül aracı olsun diye değil, faiz getirili borç senedi veya hazine bonusu olmak üzere çıkarılmış, elle yapılmış, resmî mühürlü kâğıtlardır⁶⁵. Başlangıçta bunun geçici olduğu ve sekiz yıl içinde sahiplerine karşılıkları ödenerek piyasadan geri çekileceği kararlaştırılmış; fakat devlet, her ihtiyaç duyduğunda bir gelir elde etme yolu olarak kullandığından bu arızı/geçici uygulama 23 yıl boyunca tedâvülde kalmıştır. Paranın fazla basılması değerini, alım gücünü ve ülkenin itibarını azaltmıştır. Üstelik bu yolla halkın tüketme eğilimi ve mala olan talep arttığından fiyatlar yükselmiştir. Kanaatimizce bu, içinde bulunulan sıkıntılı duruma çözüm değil, fakat bir hastalığı örten ve giderek arttığının fark edilmesini engelleyen geçici bir önlemdir. Nitekim kısa sürede büyük bir enflasyona yol açmıştır⁶⁶.

⁶⁴ **Hasan Ferid**, Evrâk-ı Nakdiyye, s. 35, 44, 67.

⁶⁵ Kâimenin sözlük anlamı, "ayakta duran, bir şeyin yerine geçen"dir. Belgelerde "esham kavâimi (revenue bonds) (**Mordtmann**, J.H: Encyclopaedia of Islâm, Edited by: M.Th. Houtsma, A.J. Wensink, H.A.R. Gibb, W. Heffening, E. Levi Provençal, Vol. 2 (E-K), Leyden (Holland) Late E.J. Brill Limited 1927, London Luzak and Co. 46 Great Russel Street, (<https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.529972/page/n3>, 30.09.2019; Book Source: Digital Library of India Item 2015.529972, Public Library of India), s. 643), evrâk-ı nakdiyye, kavâim-i nakdiyye, varaka-i nakdiyye, nakid kâğıdı, kavâim-i mu'tebere" gibi adlarla da anılan evrak, piyasada sikkeyi temsilen dolaşımdaydı (**Erol**, Mine, (1970) Osmanlı İmparatorluğu'nda Kâğıt Para (Kâime), İstanbul, s. 1; **Tabakoğlu**, İktisat, s. 416; **Kazgan**, **Haydar**, (2014) Osmanlı Finansında Galata Bankerleri, Yayına Hazırlayanlar: Mustafa Dönmez-Ertuğrul Tokdemir, Yayınevinde Birinci Baskı, İstanbul, Tarihçi Kitabevi, Ocak, s. 38. Kâime, Türk kâğıt parası olup onun yerini sonradan evrâk-ı nakdiyye almıştır (**Mordtmann**, s. 643-644, **Akyıldız**, **Ali** (2001) "Kâime", DİA, C. 21, İstanbul, s. 212-213). Ayrıca bkz. **Engelhardt**, **Eduard Philippe**, Tanzimat ve Türkiye (Çev. Ali Reşad), İstanbul, Kaknüs Tarih Yayınları, Kasım 1999, s. 76; **Pamuk**, s. 192. Altın ve gümüş gibi talep edilebilir senetler hakkında bkz. **Hasan Ferid**, Evrâk-ı Nakdiyye, s. 2, 16.

⁶⁶ Dönemin devlet adamlarının kâğıt parayı ciddiye almadığını gösteren tarihi kayıtlar için bkz. **Döndüren**, İlmihal, s. 378. Ahmed Cevdet Paşa, Abdülaziz zamanında İstanbul'da

B. KÂİME ÇIKARILMASININ NEDENLERİ

Doktrinde farklı ayrımlar olmakla birlikte para sisteminde köklü değişimler hep yenilik hareketleri veya savaş zamanında gerçekleştirildiğinden sürecin dönemlerini de buna göre ayırmak mümkündür. Birinci kâime denemesi 1840-1863 yılları arasında Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerinde Tanzimat yenilikleri için çıkarılan evrâkı kapsamaktadır. Evrâkın ikinci seferi, 1876-1877'de II. Abdülhamid döneminde 4 yıl tedâvülde kalan, Meşrutiyet yenilikleriyle Osmanlı-Rus Savaşı'nın finansmanı için çıkarılmıştır. II. Meşrutiyet dönemiyle Dünya Savaşı'nın finansmanı için çıkarılanlar üçüncü sefer kâimleri oluşturmaktadır. Bu süreçte aşağıda açıklandığı gibi çok çeşitli adlar altında halktan borç alma yoluna başvurulmuştur. Kaynaklarda, genellikle hazinenin bomboş olduğu, İhtiyat Hazinesi'nden yararlanıldığı fakat zamanla bunun da kuruduğu; para sağlamak için müsâdere, Evkaf Hazinesi'nden borç alma veya devlet mülklerinin satılması gibi yollara da tevessül edildiği belirtilmektedir⁶⁷.

II. Mahmud devrinden itibaren Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılarak Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye kurulması süreci, hazineye epey masraf açmak sûretiyle devleti halktan borç almaya iten bir olgudur. Gerçi yenilikler için hızlı şekilde sikke tağışı yapılmıştır fakat sonrasında bu şekilde borçların kapatılamayacağı anlaşılmıştır⁶⁸. Ardından Yunan isyanı, Rus savaşı ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa isyanı devleti, iç borç senedi çıkararak kısa yoldan gelir sağlamaya yöneltmiştir⁶⁹.

Çalışmamız boyunca Osmanlı Devleti'nin öz kaynaklarının harcamalarına neden yetmediği; neden sürekli bir şekilde borçlanmaya ihtiyaç

---

kâime yüzünden pek çok kişinin aç kaldığını anlatmıştır (**Ahmed Cevdet Paşa**, (1991) Tezâkir, 3. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, C. 2, s. 226).

⁶⁷ Örneğin, III. Mehmed, Eflak Voyvodası Mihâl'e savaş açtığında, Pâyitahtın o yılki bütçesinde yalnız 3000 yük gelire karşı, 9000 yük gideri olup maaş 6000 yük açıkla ödenmekteydi (Savaş bütçesi için bkz. **Belin**, s. 114, 296, 300).

⁶⁸ **Hasan Ferid**, Evrâk-ı Nakdiyye, s. 214. Fuad Paşa'nın "Ahvâl-i Mâliyye Dâir Islahat Lâyhası" için bkz. **Ahmed Cevdet Paşa**, Tezâkir, C. 2, s. 227 vd.

⁶⁹ **Erol**, s. 1.

duyulduğu sorusu akla gelmektedir⁷⁰. Bunun nedenleri arasında padişahların -askerin isyan girişimlerini yatıştırmak için- cülûs törenlerinde dağıttıkları altınların giderek artması⁷¹; israf ve sefahatin yaygınlaşması, normal görülmesi; vergi sisteminin değiştirilmesi; yeni vergi memurlarının tecrübesizliği; gümrük vergilerinden beklenen gelirin kapitülasyonlar sebebiyle gelmemesi⁷²; hububat hasadının kötü olması yüzünden âşarın düşmesi; hazinenin tükenmesi ve eski tedbirlerin açığı kapamaya yeterli olamaması vb. birçok sebep sayılabilir⁷³. Subhi Paşa, 1263'e (1847-1848) kadar devletin iyi ve zararsız şekilde yönetildiğini; maaşların düzgünce ödendiğini; hazinenin borcu olmadığını; devlet gelirlerinin arttığını belirtmiştir. Fakat 1853'ten itibaren israf ve sefahat baş göstermiş, Kırım Savaşı'yla beraber padişaha, ilk dış borç teklifi yapılmıştır. Padişah bunu kabul etmemekte epey direndiyse de sonunda kabule mecbur kalmıştır (1854)⁷⁴. 5. Murad'ın kısa süren saltanatında ülkede tedâvülde olan meskûkâtın tümü altın, gümüş, bakır gibi madenî paralardır. Abdülaziz zamanında çıkan Hersek isyanı, Sırbistan-Karadağ savaşı ve Rusya'nın Slavlara yardımı üzerine, savaşa hazırlık amacıyla, üç milyon liralık kâime çıkarılmasına karar verilmiştir⁷⁵.

⁷⁰ Yükselme devri dâhil olmak üzere, gelirler zaman geçtikçe artmadığından, Divanın yönettiği devlet harcamalarını karşılamaya yetmemekteydi (**Akdağ**, s. 654 vd).

⁷¹ 3. Ahmed, cülûsunda müjde getiren ağaya yirmi bin flori vermiş, yalnız yeniçeriler hisse olarak altı yüz altmış bin altın almışlardır (Cülûs in'amları hakkında bkz. **Nâima**, C. 2, s. 177'den aktaran, **Belin**, s. 113, dñn. 1).

⁷² **Karakoç, İrem** (2012) Hukuk Tarihinde Vatandaş-Yabancı Statüsü, Ankara, Yetkin Yayınları, s. 139, 160-161.

⁷³ Maliye Nâzırına göre 1258'de hazineyi zora sokan neden "zuhûrat masraflar"dır (**Cezar, Yavuz** (1984), "Tanzimatta Mali Durum", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, S. 2, s. 301).

⁷⁴ **Subhi Paşa**, Risâle-i Subhiye, a. 15-17'den aktaran, **Çakır, Coşkun** (2012) Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi, 2. Baskı, (Küre Yayınları), İstanbul Haziran, s. 157. 24 Ağustos 1854'te Türkiye İngiltere'den 3 milyon, 1855'te 5 milyon sterlin borç almıştır (**Belin**, s. 288).

⁷⁵ 8 bentlik Nizamnâme için bkz. **Hasan Ferid**, Evrâk-ı Nakdiyye, s. 253.

C. KÂĞIT PARA BENZERİ TEDÂVÜL ARAÇLARI

1. Genel Olarak

Osmanlı Devleti'nde kâğıt paraya geçiş, bir tedâvül vasıtasına duyulan ihtiyaçtan çok halka borçlanma vasıtası olarak görüldüğünden Avrupa'da yaşanan süreçten farklı olarak çalışmamızda diğer borçlanma senedi türlerinden de söz etmek gerekmektedir. Meskûkâtın yerine evrâk-ı nakdiyyenin geçmesinin ticarî işlemlerde hızlilik sağladığı açıktır. Fakat sırf bu nedenle kâğıt paraya geçilmediğini de belirtmek gerekmektedir⁷⁶. Osmanlı ticarî ve sosyal hayatında kâğıt paranın ilksel şekilleri arasında esham ve türleri, faizli ve faizsiz kâimeler, sergi, banknot ve evrâk-ı nakdiyye yer almaktadır. 1848'den sonra özellikle 1871'de tedâvüle giren eshâm-ı mirîyye, şirket hisse senetleri ve tahvilleri şeklinde pek çok menkul kıymetler senedi de piyasada mevcuttur⁷⁷. Özellikle eshâmın mukâtaa sistemiyle doğrudan ilgisi olduğundan aşağıda sistem hakkında kısaca bilgi verilmiştir.

2. Mukâtaa, İltizam ve Mâlikâne Sistemleri

Tarihte devletler, vergi toplamada emanet ve iltizam olmak üzere başlıca iki yöntem izlemişlerdir. Verginin, devletin maaşlı vergi memurlarınca toplanmasına "emanet"; vergilendirme yetkisinin özel teşebbüs gibi hareket eden kişilere devredilmesine "iltizam" denir. Osmanlı, klâsik dönemde, kamu hizmeti ve masrafların karşılanması için gereken parayı mukâtaa sistemiyle elde etmiştir. Bir emânet türü olan mukâtaada, gelirine göre ayrılan topraklar, asker yetiştirmesi ve toprağı işleyecek köylüden alınacak vergiyi devlete iletmesi için tımarlı sipahilere dağıtılmaktadır (tımar sistemi)⁷⁸. İkinci Viyana Kuşatması'nın ardından yaşanan para krizi iltizam sistemine geçilerek aşılmaya çalışılmıştır. Belirli bir yıllık bedel karşılığında devlete ait herhangi bir vergi gelirinin toplanmasının özel kişilerce üstlenilmesine "iltizam", üstlenene "mültezim" denir. İltizama geçmenin sebebi, aslında kısa vadede

⁷⁶ Hasan Ferid, Evrâk-ı Nakdiyye, s. 89.

⁷⁷ Hasan Ferid, Evrâk-ı Nakdiyye, s. 77.

⁷⁸ Akdağ, s. 658.

kredi sağlamaktır⁷⁹. İltizam sisteminde devlet, örfi ve şer'î vergilerden oluşan gelirlerini toplamayı, genellikle açık arttırmayla belirlenen, bir bölümü peşin ödenmesi istenen, belirlenmiş bir yıllık bedel karşılığında -sınırlı bir süre için kârı ve zararı kendine ait olmak üzere- kabul eden mültezimlere, güvenilir bir kefaletle devretmektedir. Devlet, emanet usûlünü bıraktıktan sonra bütçe açıklarına bağlı olarak enflasyona göre düşük kalan maaşlar, zamanında ve tam ödenemeyince giderek artması gereken askerî (memur) zümrenin maaşları reel olarak düşük kalmıştır. Bu yüzden bu kişiler, isyan çıkarmanın dışında esnafılık, ticaret ve en çok da iltizam gibi işlere yönelmişlerdir. Devlet ise, tehlikeyi görüp tedbir alacağı yerde bunları desteklemiştir. İltizamlar, on yedinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren “süresiz/ebedî” verilmeye başlanmıştır. İltizam almak isteyenler için gereken kefil gösterme zorunluluğu İstanbul'da kredi kurumu hâlinde örgütlenen ve kefillik karşılığında mültezimden kâr payı alan yeni bir sarraflar zümresinin doğmasına da neden olmuştur⁸⁰.

İltizam sistemi uzun vadede yeterli olmamış, on yedinci yüzyılın sonlarında *mâlikâne* adı altında bir başka çözüm üretilmiştir. Burada kişi, kaydıhayat şartıyla aldığı mukâtaayı kendisi vergilendirmektedir. Kişinin mukâtaa geliri, biri “mal” diğeri “faiz” olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. “Mal”, önceden tesbit edilen, yıldan yıla arttırılmayacağı devletçe garanti edilen kısımdır. Bu, bir tür sabit yıllık vergi olup hazineye peşinen ödenmekte vergi gelirinin kalan kısmı, mukâtaacının kârı olmaktadır. Devlet, kâr konusunda garanti vermediği gibi müdahale de etmemektedir. Kâr, yıldan yıla farklılık gösterebildiğinden mâlikâne sahibi, risk yüklenen bir müteşebbise benzetilebilir. İltizamda müzayedenin konusu, bir-üç yıl arasında değişen bir dönem için hazineye ödenecek yıllık vergi (mal) miktarı iken; mâlikânede, yıllık vergi hazinece belirlendiğinden ve rekabetle arttırılıp azaltılamayacağından, peşin bir meblâğdır. Muaccele denilen bu para, mukâtaanın kaydıhayat şartıyla vergilendirme hakkının elde edilmesinin

⁷⁹ Genç, Mehmet (2000) “İltizam”, DİA, İstanbul, C. 22, s. 154; Genç, Nihat (1995) “Esham Sistemi”, DİA, C. 11, İstanbul, s. 376.

⁸⁰ M. Genç, İltizam, s. 155; Toprak, s. 192. Köşe Sarrafları Hakkında Nizamname 4 Cumâdelûlâ 1281 (5. 10. 1864), *Düstur*, T. 1, C. 2, s. 399.

bedelidir. En yüksek muacceleyle ödeyen, mâlikâne sahibi olarak berat almaktadır⁸¹.

17'nci yüzyılın son çeyreğinde yoğunlaşan savaşlar giderleri büyük ölçüde arttırmış, toprakların bir bölümünün elden çıkan bölgelerde kalması bakımından, gelirleri azaltmıştır. Bütçede büyüyen açıkları kapamak üzere hazine, mukâtaaları vaktinden önce, artan oranda, peşin ödeme şartıyla ve tahvil sürelerini bir yıla, hatta daha kısa dönemlere indirerek iltizama vermeye başlamıştır. Mültezimlerin tek gâyesi, devlete ödedikleri peşin parayı faizleriyle birlikte bir an önce mükelleflerden çıkarmak için vergileri arttırmak olmuştur. Mukâtaaların geçici değil de ömür boyu iltizama verilmesi (bervech-i mâlikâne), reâyâ-hazine-mâlikâneci/mültezim arasındaki menfaat dengesini kurmada daha başarılı olmuş ve uzun süre uygulanmıştır⁸².

3. Esham Sistemi ve Sehim Kavâimi

Hazine gelirlerinin büyük kısmı Osmanlı maliyesine 1695'te getirilen mâlikâne sistemiyle sağlanmış fakat bu sistem toplumun geneline yaygın olmayıp toprak malik ve mutasarrıflarıyla sınırlı kalmıştır. 1768-1774 Rus Savaşı'nın ardından imzalanan Küçük Kaynarca Andlaşmasıyla 1775'te savaş tazminatı olarak Rusya'ya bütçenin yıllık nakdî gelirinin yaklaşık yarısı tazminat olarak ödenince, sistem yine açıkları kapatmaya yeterli gelmemiştir. Devlet adamları, bu kez de masraf kısmak yerine, sistemin-tabana/halka daha fazla yayılacak şekilde, halka borçlanma temelinde- yeniden düzenlenebileceğini düşünmüşlerdir. 1870'e kadar değişmeden devam eden bu yeni iç borçlanma yöntemine "esham sistemi" denir. Bu sistemde önceki mukâtaaların (vergi kalemleri) bazılarının yıllık gelirleri (faiz), sehimler (pay) hâlinde dilimlenerek bir peşin bedel (muaccele) karşılığında, kaydıhayat şartıyla kişilere satılmıştır. Burada satışa sunulan, mukâtaanın gelirinin tamamı değil, sadece faizidir. Bu gelirin sabit ve satılmayan kısmına "mal"

⁸¹ Ekonomide, kişilerden, geri ödenmemek üzere toplanan muacceleler, gelecekte sağlayacakları kârlar karşılığında alınan bir tür uzun vâdeli istikraz gelirdir (N. Genç, Esham Sistemi, s. 376).

⁸² Genç, Mehmet (2003) "Mâlikâne", DİA, C. 27, Ankara, s. 516.

denmektedir⁸³. Önceki sistemdeki “mâlikâneci”, esham sisteminde, “riske giren bir girişimci” konumundadır. Hisselerin küçültülerek tabana yayılması o dönemin maliyecilerince eleştirilmiştir. Çünkü burada faiz, devletin yükümlülüğü ve garantisi altında olduğundan eğer halka olan borcunu ödeyemezse, sistemin bu şekilde tabana yayılması, devleti zarara sokacaktır. Nitekim daha 1830’larda sistem kontrolden çıkmıştır. Tanzimatın devlet adamlarına göre, krediyi karşılamanın tek yolu halktan daha çok para toplamaktır ki bu bir kısır döngüdür. Nitekim faiz %12.25’ten %12.50’ye çıkarılmış ve istenen katılım ancak bu şekilde sağlanabilmiştir. Kaydıhayat şartıyla yürüyen esham sisteminde, sahibi ölen eshamın hazineye değil (mahlûliyet), mirasçısına intikali esası da vardır. Bu uygulama, hazinenin mahlûliyet kaynaklı gelirlerinin de kesilmesi demektir. İki yıllığına çıkarılan ve sonunda kaldırılması planlanan bu kâğıtlar da kaldırılmamış hattâ borsası kurulmuştur. Osmanlı’da ilk kâğıt paranın bu esham olduğunu ve II. Mahmud döneminde çıkarıldığını ileri süren tarihçiler çok da haksız sayılmazlar. Kâime Osmanlı maliyesinde öteden beri uygulanagelen esham sistemiyle aynı gayeye yönelik olup eshamdan farkı, beratsız kullanılmasıdır⁸⁴.

4. Sergi

Sergi, klâsik dönemde kapıkulu süvari askerlerine ulûfe ödeme usûlüdür. Sipahiler ve diğer süvarilerin, sipahi hazinedarının huzurunda verilen maaşları, 17’nci yüzyıl ortalarından itibaren sadrazamın arzıyla Paşa kapısında “sergi” serdirilerek dağıtılmıştır. Ramazanda bazı camilerin bahçesinde kurulan pazarlara, sanayi umumi meşherlerine, Mısır’da ilgililerin maaşlarının verilmesi emrine de sergi denmektedir. İlk bakışta kâğıt parayla ilgisini kurmak zor gibi görünse de zamanla ilgililer, bu sergileri az-çok bir

⁸³ Buradaki faiz, gelir anlamındadır. Fakat bunun yine de fiilen bir faiz olduğu söylenebilir. Bu gelir dilimleri, her sehim için yıllık 2000/2500 kuruşluk standart birimlerdir. Sehimler kaydı hayatla satılır ve alıcı yaşadığı müddetçe her yıl bir miktar faiz almanın bedeli olarak muaccele öder (N. Genç, Esham Sistemi, s. 376). Ayrıca bkz. Davison, Roderic (2001) “Osmanlıların Kâğıt Parayla İlk Deneyimi”, (Çev. Durdu Mehmet Durak), Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, S. 12, s. 246.

⁸⁴ M. Genç, “Esham”, s. 376-380; Çakır, s. 76; Akyıldız, “Kâime”, DİA, C. 21, İstanbul 2001, s. 212. Ayrıca bkz. “Esham ve Tahvilât Borsası Nizamnâmesi”, *Düstur*, T.1, C. 8, s. 575.

indirimle başkalarına ciro etmeye, hükümete borcu olanlar bunları satın alıp borçlarına mahsuben sandıklara teslim etmeye başlamışlardır⁸⁵.

Kırım Savaşı'nın malî yükünün artması devleti, değişik finans araçları bulmaya zorlamıştır. Kâime ve hazine tahvilleri yetmeyince bir de “sergi” adı altında evrak çıkarılmıştır. Bunlar, on yıllık hazine tahviline benzeyen, %6 faizli, beş senede taksitle ödenmek ve “hazine-i hassa” sergilerinin teminat olduğu iç borçlanmaya yönelik kıymetli evraktır⁸⁶.

5. Evlâdiyet Şartlı (Şurutlu) Esham

1849'da halkı sehim almaya teşvik için devlet, kaydihayat şartını genişletmeyi düşünmüştür. Bunun için sehmin sahibi öldükten sonra onun mirasçılarına “intikal hakkı” tanınmış; sehmi ilk alan ve ondan ileride satın alacak olan ikinci alıcı öldüğünde, esham hazineye geri dönmeyecek ve ölenin kız-erkek çocuklarına eşit olarak intikal edecektir; mahlûliyet daha sonraki alıcılarda söz konusu olacaktır. Bununla birlikte eski tarz esham da “atık” (eski) adıyla varlığını sürdürecektir. Bu geçici çözüm, ihtiyacı karşılamış görünmekle beraber Kırım Savaşı'nın yarattığı büyük çaplı kredi ihtiyacına yetmemiştir⁸⁷.

6. Eshâm-ı Cedîde (Eshâm-ı Mümtâze)

Kırım Savaşı zamanında devlet yine faizi yükselterek orta vadede halka başvurmuştur. 1857'de 70.000 keselik⁸⁸ 3 yıl vadeli ve %10 faizli “esham-ı mümtâze”, çıkarılmış, tedâvül süresi olan üç senenin sonunda mutasarrıflarına ödeme yapılamadığından hazine tahvili verilerek piyasadan çekilmiştir. Eylül 1858'de eshamı kaldırmak için İngiltere'den 5 milyon sterlinlik üçüncü borç alınmış, yetmemiş; 1859'da kâimenin kaldırılması amacıyla, maliyenin tam bir açmaza girdiği dönemde yeni bir esham türü

⁸⁵ **Belin**, s. 64, dñn. 2; **Özcan, Abdülkadir** (2009) “Sergi”, DİA, C. 36, İstanbul, s. 558-559.

⁸⁶ **Hasan Ferid**, Evrak-ı Nakdiyye, s. 216; **Belin**, s. 290; **Çakır**, s. 158. Akçe verilmek için yapılan nat'-ı devlet sandığından yapılan vezne mücibince düzenlenen senede sergi denir Lehce-i Osmani, www.lehcei.cagdassozluk.com/osmanlica-turkce-sozluk-madde-5526.html, s. 439, (7.5.2020).

⁸⁷ *Düstur*, T. 1, C. 3, s. 268 5 Zilhicce 1292 (2. 1. 1876).

⁸⁸ 50 000 kuruşluk olduğu hakkında bkz. **M. Genç**, “Esham”, s. 380. Tarihin 1857, faizin %8 olduğu hakkında bkz. **Belin**, s. 289.

olarak piyasaya sürülen *eshâm-ı cedîde* başarısız olmuştur. Bunlar, halk arasında *konsolit* denilen yirmi dört senede ödenecek olan %6 faizli tahvillerdir. Bu arada eski eshamlar da varlığını sürdürmektedir. Ellerinde eski sehim olanların bu evrâkı yenisiyle değiştirme hakkı tanınmış ayrıca esham sahibinin nesli/mirasçıları tükeninceye kadar intikal hakları hukuken korunmuştur⁸⁹.

Sonuçta piyasada, *âdi-imtiyazlı-cedid-atik* gibi farklı türden eshamın tedâvülde olduğunu bunların faizlerinin hazine tarafından ödenemeyecek duruma geldiği görülmektedir.

“Devletin sıkıştıkça başvurduğu bu geçici çözümler başarılı olmuş mudur?” sorusunun cevabını, 30 Rebülevvel 1303 (25 Kanunievvel 1301/6 Ocak 1886) tarihli “Esham Faizi ile Mukâtaat Bedelinin Nısfâ Tenzili Hakkında İrade” (Esham Faizi ile Mukâataaların Bedelinin Yarıya İndirilmesi Hakkında İrade)’deki ifadelerden anlamak mümkündür. İradeye göre, esham ve mukâataa kâğıdı sahiplerinin aynı anda hücum etmelerinden dolayı hazine, karşılıklarını ifada zorlanmaktadır. Sehiminin taksidini alamayanlar ellerindeki evrâkı mecburen piyasadaki sarraflara kırdırmak yoluna gittikleri için ancak ¼’ünü alabildiklerinden mağdur olmuşlardır. Ancak esham sahibine şu an ödenmesi gereken faizlerin, yarıya indirilmesi şartıyla hazinenin, esham bedellerini sahiplerine ödeyebileceği belirtilmektedir⁹⁰.

7. Hazine Kâimesi

a. İlk Faizli Kaimeler: Kaime-i Mutebere-i Nakdiyye

Sultan Abdülmecid zamanında önceden beri devam eden krizi çözmek amacıyla yapılan tartışmalarda, ileride şeyhülislâm olacak olan Ârif Hikmet Bey’in önerisiyle⁹¹ gerek Mısır sorununa çare gerekse Tanzimatın yol açtığı darlığa çözüm olarak, 160 bin Osmanlı Altını karşılığında ve “Kâime-i

⁸⁹ **Belin**, s. 289; **Akyıldız**, “Osmanlı Finans”, s. 73-76; **Erdem**, s. 20; **Çakır**, s. 80; **M. Genç**, “Esham”, s. 380.

⁹⁰ *Düstur*, T. 1, C. 5, s. 387.

⁹¹ **Davison**, s. 247, dnp. 7-8; **Belin**, s. 284; **Akyıldız**, “Kaime”, s. 213. Çakır, ilk kağıt paramın II. Mahmud tarafından çıkarıldığını ileri sürenlerin eshamı, kağıt parayla karıştırılmalarından kaynaklandığını düşünmektedir (**Çakır**, s. 76).

Mûtebere-i Nakdiyye” (Para Yerine Geçen Kâğıt) adı altında itibarî yazılı belgeler ihdâs edilmiştir⁹². Her birinin değeri bir kese akçe (500 kuruş) olan toplam 32.000 kese (160.000 liralık) %8 faizli ilk kâimeler Maliye Nâzırı İbrahim Sâib Paşa zamanında çıkarılmıştır. Para ihtiyacı o kadar âcildir ki, basmakalıplarının çıkarılması ve basılması dahi beklen(e)memiş ve el yazılı olarak piyasaya sürülmüştür⁹³. Bu evrak, sekiz yıl içinde kaldırılması düşünüldüğünden “hazine evrâk-ı nakdiyyesi”nden daha çok “hamiline yazılı hazine tahvilâtı” olarak nitelendirilmiştir⁹⁴. Sonradan bunların eyalet ve livalara tahsis kılınan vergilerin tahsiline kadar tedâvül edip ondan sonra kaldırılması ve isteyenlerin bunları beratla kendi üstlerine geçirip işlemiş faizlerini yıllık iki taksitte Maliye hazinesinden alabilecekleri kararlaştırılmıştır. Bunların, taşra ve İstanbul’da nakit yerine geçeceği belirtildiğinden insanlar vergilerini öderken devlet makamlarına bunları vermiştir. İlk aşamada geçici olması planlandığından karşılık göstermeye gerek görülmemiştir. Osmanlı hükümeti kaime tecrübesiz olduğundan hiçbir teminat olmadan çıkarılan bu kâimelerin giderek değer kaybedebileceğini hesaba katmamıştı. Değer kaybı üzerine 1840’ta Avrupa hükümetlerine, tebaalarına bu kâğıt paralara tereddütsüz saf sikke gözüyle bakmalarını söylemelerini istemiştir. Fakat kendisinin bile bu gözle bakmadığı evraka, dış ülke halklarının güvenmesi beklenemez⁹⁵. O devirde eşya fiyatları ve ücretler kâimeyle farklı, sikke üzerinden farklıydı. Kâime devletin ödemeler dengesinde açığa sebep olmuştur.1256’da (1840-1841) çıkarılan ikinci tertip evrâkın re’sü’l-malı, 80.000 kese akçeye; faiziyse, 10.000’e yükseltilmiştir⁹⁶.

⁹² **Hasan Ferid**, *Evrâk-ı Nakdiyye*, s. 216.

⁹³ Maarif Nâzır-ı esbâkı Münif Paşa’nın *Mecmuâ-i Fünûn*; Meskûkat Müdür-i esbâkı Süleyman Sûdî Efendi’nin *Usûl-i Meskûkât-ı Osmaniyye ve Ecnebiyye*; Bank-ı Osmanî müfettişlerinden Mösyö Durastel Du Velay’ın *Türkiye’nin Tarih-i Maliyesi* (Fransızca) adlı kitaplarında konuyla ilgili geniş açıklama vardır (**Hasan Ferid**, *Evrâk-ı Nakdiyye*, s. 214).

⁹⁴ **Tabakoğlu**, *İktisat*, s. 415.

⁹⁵ **Engelhardt**, s. 76 vd; **Tabakoğlu**, *İktisat*, s. 416; **Çiftçi, Murat/Seymen, Recep** (2012) “Osmanlı Kâimelerinin Halktan Kabul Görmemesinin Nedenleri (Hayek-Gellner-Keyder Üçlemesiyle Bir Sentez)”, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, C. 9, S. 1, s. 958 vd.

⁹⁶ **Hasan Ferid**, *Evrâk-ı Nakdiyye*, s. 216.

El yazılı kâimeler şüphesiz kalpazanlar için fırsat olmuş piyasa sahte kâimelerle dolmuş, hazine ve halk bundan epey zarar görmüştür⁹⁷. Kâimeler iç piyasada kullanılmak üzere çıkarılmıştır. O dönemde dış ödemelerde, zaten madenî paralara endeksli poliçeler kullanılmaktadır. İlk evrak alt yapı bakımından hazırlıksız ve alelacele piyasaya sürüldüğünden basit, taklit edilebilir ve büyüktür. Kâimelerin büyük oluşu halkı, bunları bir mübadele aracı olmaktan çok, değer saklama aracı olarak kullanmaya yöneltmiş sonuçta bir nakit sıkıntısı doğmuştur⁹⁸. Kâimeler, hukukî sorunlara da neden olmuştur. 1 kâime, yaklaşık 7 gram 22 ayar altın para olan altın liraya endekslenmiş, 1 altın lira da bir kâime de (banknot da) 100 kuruş kabul edilmiştir. Buradan, kâimelerin altın lira gibi tedâvül edeceği düşünülerek bu işe girildiği anlaşılmaktadır⁹⁹. Karz akitlerinde her biri beş yüz kuruş olup sekiz yıl vadeli ve yılda yüzde 12,5'luk faiz getiren kâimelerin temsil ettiği altın miktarının üzerinde yazılı olduğu ilk kâğıt paralara fıkhen altın hükümlerinin uygulanabileceği düşünülmüştür. Kâime, kısa sürede altın karşısında değer kaybetmiştir. Bu durumda borçlular, gerek devlete, gerekse şahıslara olan borçlarını altın yerine, kâimeyle ödemek yoluna gitmişlerdir. İnsanların, doğası gereği, değerli olanı kendilerine saklamayı tercih ettikleri düşünülürse, altın-gümüş meskûkâtı saklayıp kâğıdı dolaşıma sokmaları doğal karşılanmalıdır (Gresham Kanunu)¹⁰⁰. Bunun üzerine karz akitlerinde ödemenin nasıl yapılacağı hakkında fetvâya başvurulması gerekmiştir. Çünkü karz, İslâm hukukunun muâmelât bahsinden olup şer'î hukukun alanında

⁹⁷ İlk evrakı Sâmi Hâşim Efendi sülüs hattıyla yazmış, ön yüzünde üstte tuğra, altta Maliye Nâzırının mührü, arkasında ise “Nezâret-i Celile-i Maliye” damgası vardır (**Hasan Ferid**, *Evrâk-ı Nakdiyye*, s. 210 vd; **Belin**, s. 285; **Çakır**, s. 77; **Akyıldız**, “Kâime”, s. 214; **Pamuk**, s. 192; **Davison**, s. 246-247;).

⁹⁸ Halk açısından kâime, yetkili makamlara ibraz ettiğinde faizini/karşılığını aldığı bir senettir (**Erdem**, s. 19).

⁹⁹ **Döndüren**, *İlmihal*, s. 379.

¹⁰⁰ Bu kaide, iktisatta daima “kötü para iyi parayı kovar” çünkü “insan, tabiatı gereği değerli olanı kendine saklar ve değersiz başkasına verir” tespitlerini yapan Kraliçe Elizabeth'in mali danışmanı Sir Thomas Gresham'ın (1519-1579) adıyla anılmaktadır. Piyasada külçe değeri farklı iki maden para aynı anda tedâvülde olursa, kalıcı olan kötü para olup diğeri yavaş yavaş kendiliğinden kullanımdan kalkmaktadır (www.iktisatsozlugu.com, (19.5.2020). **Tabakoğlu**, *İktisat*, s. 407.

kalmaktadır. Fetvâ ve kararnamelerde, borç altın lirayla ödenecekse, tam miktarınca; kâimeyle ödenecekse, o günün altın kuru üzerinden hesaplanarak ödenmesi istenmiş, kâimelerin altın lira karşısındaki değer kaybından doğan fark faiz sayılmamıştır. Kâimeler 1862'ye kadar, nitelik değiştirerek çıkarılmaya devam edilmiş, devlet tarafından faizi %8'e kadar düşürülmüştür. İstikrarsızlık karşısında devrin devlet adamları, kâimelerin hepsinin geri toplanarak yeniden önceki eshamlara geri dönülmesi fikrini ortaya atmışlarsa da, faizi çok yükseltmek gerekeceği endişesiyle, derhal bu düşünceden vazgeçilmiştir¹⁰¹.

1853'te Kırım Savaşı çıktığında dolaşımda mevcut 350.000 kese kâğıt paraya ek olarak yenileri piyasaya sürülmüştür. O güne kadar sadece İstanbul'da tedâvülü öngörülen kâğıtlar bundan sonra taşra da kullanılacaktır¹⁰². Kırım Savaşı için gerekli finansmanı içerden sağlayamayan devlet yoğun bir dış borçlanmaya girişmiş, 1858'de alınan tüm borcun tamamı kâğıt paraların kaldırılmasına harcanmışsa da, buna yetmemiş ve hepsi kaldırılamamıştır¹⁰³. Kalanların tasfiyesi için ikinci kez halka başvurulmuştur. Emlâk sahiplerinin gelirlerinden, kirada mülkü olanların kira gelirlerinden, tüccarın ödediği kiralardan belli kısımları talep edilmiştir. Toplanan paralar tam kâime işine harcanacakken bu kez de Şam'da çıkan ayaklanma yüzünden ertelenmiştir¹⁰⁴. Savaş uzayınca devlet bu şekilde yedi kez piyasaya para

¹⁰¹ **Erol**, s. 1; **Belin**, s. 469; **M. Genç**, Esham, s. 379.

¹⁰² **Hasan Ferid**, Evrâk-ı Nakdiyye, s. 223; **Akyıldız**, Osmanlı Finans, s. 55-57. 1854'te savaşın finansmanı için piyasaya sürülen "faizsiz ordu kâimeleri" halktan rağbet görmediğinden 1857'de kaldırılmıştır. Ordu kâimesi, ordunun girdiği yerlerde tedâvül etmek üzere çıkarılan toplamda 171.250 keseye varan 10 ve 20 kuruşluk ufaklık kâimelerdir (**Belin**, s. 287).

¹⁰³ Osmanlı Devleti savaşı kazanmak için ilk borcunu İngiltere'den almış, bu durum 1881'e, Düyûn-ı Umûmiyye'ye kadar artarak devam etmiştir. "Devlet-i Aliyye ile Fransa ve İngiltere Devlet-i fahimâneleri beyninde istikraza dair akdolunan muahedenin Tasdiknâme-i Hümayûn müsveddesi" için bkz. "Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı, (1853-1856)", Ankara 2006, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın no: 84, Belge no: 19, s. 88-90, <https://www.devletarsivleri.gov.tr> (29.02.2020). Ayrıca dönem analiz ve eleştirisi için bkz. Risâle-i Subhiyye, s. 14-15'ten aktaran, **Çakır**, s. 156.

¹⁰⁴ **Erol**, s. 7; **Çakır**, s. 80.

sürmüştür¹⁰⁵. Almanya'dan hazine tahvilâtı olarak 11.700.400 liralık avans alınmıştır. Birbiri ardınca piyasaya sürülen kâimeler¹⁰⁶ halkın yeniden madenî paraya yönelmesine neden olmuş, süreç çok sıkıntılı geçmiştir. Bu sıkıntılara örnek olarak esnafın, kâimenin üstünü madenî parayla ödemek istememesi gösterilebilir. Bu durumda kâğıt paranın küçüğüne ihtiyaç duyulmuştur. Fakat bu amaçla yeniden basılan 5 ve 20 kuruşluk kâimeler ne altın ne de gümüş parayla orantılı küçük (cüz'üne eşit) olmadığından başlı başına bir sorun teşkil etmiştir¹⁰⁷. Hazine Düyûn-ı Umûmiyye İdaresiyle bir sözleşme imzalayarak üçüncü tertib evrâk-ı nakdiyyenin 1.5 milyon liralığını 20 ve 5 kuruş olarak bastırmıştır¹⁰⁸.

b. Kaimelerin Kaldırılması Çalışmaları

Taklidi çoğalan kâimelerin kontrolden çıkması üzerine devlet tamamen kaldırılması çabasına girişmiştir. Ancak bunları kaldırmak için masraf gerekmektedir. Buna harcanacak paranın temini için devlet, batılı devletlerden borç almak; halka borçlanmak; halktan îâne (yardım) toplamak; saraydaki altın ve gümüş eşyayı meskûkâta çevirmek gibi yolların hepsini denemiştir. Örneğin, İngiltere'den borç alınmak istenmiş fakat bu mümkün olamayınca halktan yardım toplamıştır. O sırada çıkan Cidde isyanı nedeniyle bir kısmı isyanı bastırmaya harcanan îânenin tamamı kâimeyi kaldırmakta kullanılamamıştır. Karşılığı ödenerek halktan toplanabilen kâimeler, halkı teşvik için, Darphâne'nin bahçesinde yakılmıştır. Kâimenin olumsuz seyri karşısında devletin, yeniden madenî paraya geri dönülmesi gibi bir seçeneği de gündemde tuttuğu görülmektedir. Örneğin, 1843'te yeniden altın ve gümüş sikke üretimine başlanmış, 1844'te kâimelerdeki faiz oranı yarıya indirildikten

¹⁰⁵ **Akyıldız**, bu kâimenin 6.519.139 liralık olduğunu belirtilmiştir. Bunların bir kısmı piyasadaki çekilip imhâ edilmiş bir kısmının ise, karşılığı ödenemediğinden kalmış ve Türkiye Cumhuriyeti dönemine intikal etmiştir. Cumhuriyet döneminin ilk kâğıt paraları İngiltere'de basılarak 5 Aralık 1927'de piyasaya sürülmüş, Osmanlı kâimleri altı ay içinde piyasadaki çekilebilmiştir (**Akyıldız**, "Kâime", s. 214).

¹⁰⁶ Bunlar daha çok Avrupa paralarına benzediklerinden şekil açısından da eskilerinden farklıdır (**Erol**, s. 30, 115 vd).

¹⁰⁷ 27 Rebiülâhir 1305 (11.01.1888) tarihli "Elli Milyon Kuruşluk Mecidi Aksâminın Darbı Hakkında Nizamnâme" için bkz. *Düstur*, T. 1, C. 5, s. 990.

¹⁰⁸ **Kuyucak**, s. 339; **Erol**, s. 31.

sonra kalpazanlığın baş göstermesi ve halkın aslında kâğıtlara fazla da itibar etmediğinin anlaşılması üzerine alınan bir kararla madenî paraya dönülmüştür. Kuruşu temel alan bu sistemde (çift metal) 100 kuruş 1 altına (liraya) eşittir. Piyasada dolaşan kâimelerin taklitleri giderek çoğaldığından 1852'de karşılığı ödenen tüm kâimeler toplanarak Beyazıt meydanında yakılmıştır¹⁰⁹.

Devletin, iç piyasaya olan borçlarını, batılı ülkelerden borç alarak kapatmaya çalışması denize düşenin yılanı sarılmasına benzetilebilir. Örneğin, 1861'de kâğıt paraların olumsuz etkileri zirvedeyken¹¹⁰ Fuad Paşa (Keçecizâde) Suriye'den merkeze çağrılarak malî işlerle görevlendirilmiş ve sadrîâzam yapılmıştır. Fuad Paşa durumun vahameti karşısında altın ve gümüş eşya kullanımının yasaklanması ve mevcutların dahi toplanması gerektiğini padişaha anlatmıştır¹¹¹. Kâimelerin karşılıkları %40 altın, %60 tahvil olmak üzere ödenip kaldırılması için Paşa'nın İngiltere'den sağladığı krediyle kullanılmıştır¹¹².

Diğer bir örnekte İkinci Abdülhamid, evrâk-ı nakdiyyeyi piyasadan geri toplamak için karşılık olarak saraydaki ihtiyaç fazlası altın ve gümüş kap kacağı Meskûkat İdaresi'ne göndererek elde edilen parayı kâimenin kaldırılmasına tahsis etmiş, ayrıca sarayda kendi başkanlığında bir komisyon kurarak bu işin tamamlanması için yardım kampanyası başlatmıştır¹¹³. Bu şekilde 9 Mayıs 1880'e kadar piyasadan yaklaşık 10.5 milyon liralık kâime

¹⁰⁹ Erol, s. 8.

¹¹⁰ Esnaf ve tüccar kâime almamaya başlamış, bunlar vatandaşın elinde kalmıştır; bozukluk olmayışı yüzünden ekmek almak bile sorun olmuş, halk birbirine girmiştir. Alınan cezaî tedbirler ise yetersiz görünmektedir. **Ahmed Cevdet Paşa**, Tezâkir-II, (13-20) (Yayına Hazırlayan: Cevdet Baysun), Ankara 1986, s. 226-227. Çünkü kanaatimizce sorun sistemde olduğu hâlde yüzeyle yansıyan sonuçlarla uğraşılmaktadır. Bu konuda Ahmed Cevdet Paşa'nın Mısır valisinin borçlanma talebi ile ilgili verdiği örneklere bakılabilir (**Ahmed Cevdet Paşa**, Tezâkir, C. 2, s. 215-218, 257-258). Ayrıca bkz. **Çakır**, s. 155 vd.

¹¹¹ "Fuad Paşa'nın Mâlî Islahat Lâyhıası"nın transkripsiyonu için bkz. **Çakır**, s. 325 vd.

¹¹² **Köprülü**, s. 203; **Çakır**, s. 154, 172. **Ahmed Cevdet Paşa**, Maruzat, (Yayına Hazırlayan: Yusuf Halaçoğlu), İstanbul 1980, s. 40; **Ahmed Cevdet Paşa**, Tezâkir, C. 2, s. 227.

¹¹³ 7 Muharrem 1288 (28.3.1871) tarihli "Meskûkât Komisyonu'nun Vezâifi Hakkında Talimat" (*Düstur*, T. 1, C. 4, s. 411).

çekilmiştir. Kanunievvel 1296 (Aralık/Ocak 1880/1881)'de kâimenin kaldırılmasıyla ilgili kararnâme yayınlanmıştır¹¹⁴. Gerçi buna rağmen 1883'te bile piyasada kâimeye rastlanmıştır. Kanaatimizce devlet, borcu borçla kapatmak yoluna gittiğinden zincirleme borçlanmış ve fakat sonuçta masraflarını kıs(a)madığından hiçbir zaman asıl borcu bit(e)memiştir. Kâimeye üçüncü defa, Birinci Dünya Savaşı'nın finansmanı için başvurulduğunda karşılık olarak bu defa Almanya'dan alınacak borç gösterilmiştir¹¹⁵. Nitekim 18 Teşrinievvel Sene 1331 (31 Ekim 1915) tarihli Evrâk-ı Nakdiyye Kanunu'nun 2'nci maddesine göre¹¹⁶ çıkarılan yeni evrâk-ı nakdiyyenin Osmanlı ülkesinin her tarafında gerek devletle kişiler, gerekse kişilerin kendi aralarında yapılan her türlü ödeme (tediyat), harcama (sarfiyat) ve alıp vermelerde (ahz ve i'tâda) nakid gibi tedâvül ve kabulünün mecburî olduğu hükmü getirilmiştir. Böylece malî bir soruna, hem kamu hem özel; hem iç hem de uluslararası hukuku ilgilendiren bir boyut kazandırılmıştır.

8. Faizsiz Kâimeler

Kâime uygulaması 1852'ye kadar nispeten başarılı gibi görünse de faizsiz, yani bunu alan halka bir gelir sağlamayan, sadece tedâvül aracı olan kâimelerin piyasaya sürülmesiyle birlikte bunların itibarî değerleri hızla azalmış, enflasyon körüklenmiş ve halkın protestoları artmıştır. Kâimeler üzerinde spekülâtif girişimlerde bulunulmuştur. 1850'de 100.000 liralık (20.000 kese) faizli kâime piyasadan çekilerek yerine 20 kuruşluk faizsiz kâimeler çıkarılmıştır. Bunlar faizsiz olmaları bakımından tahvil mahiyetinde olmayıp kâğıt paranın ilk örnekleri olarak sayılabilir. Halk artık faiz gününü beklemek için bunları saklamak zorunda kalmadığından kâime tedâvülü hızlanmış fakat Amerika'da bastırılan 12 milyon kuruşluk kâimenin ülkeye

¹¹⁴ *Düstur*, Z1, s. 69.

¹¹⁵ 4-7'inci tertip borçlanmalar için ayrıntılı bilgi için bkz. **Akyıldız**, "Kâime", s. 214; <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/d189b219-fe71-40bf-9754-6a5f7d0a65eb/KagitParaTarihce.pdf?MOD=AJPERES&CVID=,14.09.2019>.

¹¹⁶ Söz konusu Kanun *Düstur*'da "..., ..., 6 liralık Evrâk-ı Nakdiye İhracı ve Tedâvülünün Mecburiyeti Hakkında Kanun" olarak yer almaktadır. Kanun no: 368; Tarih: 18 Teşrinievvel 1331 (*Düstur*, Tertib-i Sâni, C. 7, s. 771).

sokulmasıyla birlikte piyasada çoğalan miktar nedeniyle, değerleri yine düşmüştür¹¹⁷.

9. Banknot

Emre ve hâmiline yazılı senetler Osmanlı ticarî hayatında öteden beri kullanılmaktaydı. Ticaretin artması hukukî işlemlerin daha da çeşitlenmesine yol açmıştır. Değişik şehirlerde bulunan alıcı ve satıcılar arasındaki sözleşmeler yoğunlaştıkça sözleşmenin tarafları borçlarını kendi buldukları yerde ifa etmenin yollarını aramışlardır. Örneğin alıcı, semeni karşı taraf yerine onun kendi şehrinde bulunan bir temsilcisine (ki, bu genellikle bir bankadır) ödemeyi tercih etmiştir. Bu durum bankacılık işlemlerini arttırmış ve bankacılığın gelişmesini sağlamıştır¹¹⁸. Özellikle yabancı unsurlu ticarî işlemlerde farklı ülkelerde ödemelerin yapılabilmesi için banka bir ihtiyaç olarak karşımıza çıkmaktadır. Hâmiline yazılı senetler, bunu kim getirirse getirsin, derhal kendisine ödemesi gerektiğinden nakde çok benzemektedir. Yalnız şüphesiz, düzenleyip imzalayanın malî itibarıyla uyumlu miktarda alacaklılarca ahz ve kabul edilir. Senedi elinde bulduran başlangıçta alacaklıdır. Sonra bu senedi, borçlunun kendisine ödemesini beklemek yerine, kendi borcu karşılığında kendi alacaklısına verir. Bu aşamada senedin ilk borçlusu, borcunu belki de hiç tanımadığı bu yeni alacaklıya ödeyecektir. Bu ilişki zinciri, tamamen senedin ödeneceğine duyulan güvene dayanmaktadır. Ticarî hayatta güven çok önemlidir. Böyle vadesiz, hamiline ait senetler büyük bankalar ya da devlet hazinelerince de çıkarılmıştır. Bunların banka tarafından çıkarılanlarına *banknot/banka kâimesi*; devlet hazinelerince çıkarılanlarına ise, *hazine evrâk-ı nakdiyyesi/devlet kâimesi* denir. Bu tarz kavâimin ülkede tedâvülü mecburî kılındığında *kâğıt para* gündeme gelmektedir¹¹⁹.

Fransa, İngiltere, Almanya gibi ülkelerde bunlar meskûkâtan sayılır ve ülkenin her yerindeki mal sandıklarınca kabul olunurdu. Halk banknotu, tedâvül bankasının hem merkezinde hem de şubelerinde ibraz ettiğinde,

¹¹⁷ Erol, s. 3, 7; Davison, s. 249; Çakır, s. 79.

¹¹⁸ İstanbul'daki bir alıcı ile Bursa'daki bir satıcı arasındaki işlemin, polişe temelinde nasıl yürütüldüğüne dair örnek için bkz. Toprak, s. 319-320.

¹¹⁹ Hasan Ferid, Evrâk-ı Nakdiyye, s. 43, 107, 111; Baltaoğlu, s. 45.

banka talep edilen karşılık altını, kişiye öderdi. Osmanlı banknotlarının üzerlerinde “bedeli nakden Derâliyyede hâmiline tediye olunacaktır” ibaresi yazılı olduğundan yalnız Bank-ı Osmanî-i Şâhâne'nin Dersaadetteki merkez idaresinde ödenmesi zorunluydu. Taşra şubelerinde tediye mecburî olmadığından taşradaki hâmiller banknotları poliçe gibi kullanarak İstanbul'a gönderip nakde çevirmek zorunda kalmışlardır. Halk da zaten banknota alışmamış, eline banknot geçenler hemen bankaya başvurarak bunu nakde çevirmeye girişmişlerdir¹²⁰. Kâimeler ticarî işlemleri kolaylaştırsın diye, her yerde nakit hükmünde olarak alınıp verilmek üzere çıkarılmasına rağmen halk o güne kadar kâğıt akçe görmediğinden önceleri, gereği gibi itibar etmemiş, kâğıtlar %30-40 düşük değerinde tedâvül etmiştir. Bu kâğıtların Mâliye hazinesi ve gümrüklerde aynen nakit gibi kabul edilmesi ve yılda iki kez faizlerinin tamamen ödenmesi bir miktar güven yaratmışsa da halk bu kez de bunları saklayarak sadece faiz zamanlarında ortaya çıkarmaya başlamıştır. Bu durum ayrı bir tedâvül sorunu gündeme getirmiştir. Bu sorunu aşmak için 1845'te (1260) faizi %6'ya düşürülmüş ve üçüncü kez kâime basılmıştır¹²¹.

1840'lardan başlayan dış borçlanma¹²² ve yabancılarla yapılan ticarî işlemlerde ifaların yapılabilmesi için bir bankaya ihtiyaç duyulmuştur. İngiltere ve Fransa, borç alma-ödeme ve diğer malî işlerini yönetebilecekleri bir banka kurmak istemişlerdir¹²³. Bundan önce de ülkede Kırım Savaşı ve hazine darlığı yüzünden sonuçlanamayan Bank-ı Osmanî ve Bank Oryantal girişimleri olmuştur. 1856'da İngiliz sermayesiyle Osmanlı Bankası (Bank-ı Osmanî) kurulmuştur. 1860'ta ilk miktarı 400 milyon frank olup sonradan 2 milyon 37 bin sterline indirilerek 29 Teşrinievvelde, kâimeleri kaldırmak amacıyla, Paris'te dördüncü kez borç alınmıştır. Hükümetin malî taahhütleri

¹²⁰ İstanbul'un civarındaki Bursa, Bilecik gibi yerlerdeki ipek mahsulü ile ilgili örnek için bkz. **Hasan Ferid**, *Evrâk-ı Nakdiyye*, s. 153.

¹²¹ **Hasan Ferid**, *Evrâk-ı Nakdiyye*, s. 219.

¹²² Örnek olarak 1858'de Dent, Palmer ve Ortakları Şirketi'nden kâimelerin kaldırılmasının finansmanı şartıyla, % 6 faizli 5 milyon sterlin alınmıştır (**Hasan Ferid**, *Evrâk-ı Nakdiyye*, s. 223-225; **Akyıldız**, “Kâime”, s. 213).

¹²³ **Çakır**, s. 92-93.

arttığından Fransa, Avusturya ve İngiltere'nin kurduğu komisyon¹²⁴, 4 Şubat 1863'te Fransız ve İngiliz ortaklığında "Bank-ı Osmanî-i Şâhâne" adıyla bir devlet bankası niteliği kazanmıştır. Banka kurulurken Osmanlı Devleti, hükümetin hiç bir durumda kâğıt para basmayacağı ve başka bir devlet kurumuna da bastırmayacağı taahhüdünde bulunmuştur. İmtiyaz süresi boyunca banka kendisi de kâğıt para çıkaramayacak, genel olarak devletin denetimi altında olacaktır¹²⁵. Bankaya verilen banknot imtiyazı otuz yıllıktır (İmtiyaznâmenin 9'uncu maddesi). Bir kısım tüccar, ithalat görüntüsü altında önce, yarı resmî Bank-ı Dersaâdet aracılığıyla düşük değerli kâimeyi, belirlenmiş olan resmî kurdan (1 İngiliz Lirası=110 Osmanlı Kuruşu) dış ülkelere transfer ettirmiş; aradaki farkı devlete ödetip yabancı para almış; bunu, serbest piyasada değerinin dört beş katına bozdurup elde ettiği kâimeleri hayalî ithalata yatırarak vurgun yapmaktaydı. Banka, piyasada yapılan kâime vurgunculuklarının önüne geçmemiştir. Hasan Ferid, bankanın hükümete borç verirken kolaylık sağladığını ancak para piyasalarındaki karışıklığı önleme/giderme konusunda aynı özeni göstermediğini belirtmiştir¹²⁶. Bank-ı Osmanî-i Şâhâne'nin kuruluşunda, alınan borçla, kâime piyasadan çekilerek banknot çıkarma yetkisi bankaya verilmiş ve 1 İngiliz Lirası=110 Osmanlı Kuruşu esası üzerinden Osmanlı parasına tekrar bir istikrar kazandırılmak istenmişti¹²⁷.

18 Mayıs 1874'te önceden Banka ile Devlet arasında imzalanan imtiyaznâmenin bazı maddeleri değiştirilmiştir¹²⁸. 17 Şubat 1875'te bankayla yapılan yeni sözleşmeyle yeni imtiyazlar tanınmış; banka, devletin hazinedarı

¹²⁴ **Belin**, s. 291. Bank-ı Osmanî İmtiyaznâmesiyle Nizanmâmesi, 9 Zilhicce 1279 (27. 05. 1863), (*Düstur*, T. 1, C. 2, s. 976).

¹²⁵ **Hasan Ferid**, *Evrâk-ı Nakdiyye*, s. 147; **Erol**, s. 19; **Kazgan**, s. 67.

¹²⁶ **Hasan Ferid**, *Nakid ve İ'tibar-ı Mâli*, Üçüncü Cild, (Bankacılık), İstanbul, s. 36 vd; **Çakır**, s. 91.

¹²⁷ **Toprak**, s. 192.

¹²⁸ 18 Mayıs 1874 tarihli "Bank-ı Osmanî İmtiyaznamesinin Suret-i Tadiline Dair Kararname" (*Düstur*, T. 1, C. 4, s. 748). Ayrıca diğer tadiller için bkz. *Düstur*, T. 1, C. 3, s. 231; *Düstur*, T.1, C. 5, s. 498; *Düstur*, T.1, C. 6, s. 1395; *Düstur*, T.1, C. 7, s. 341).

sıfatıyla devlet giderlerini karşılamaya; tahsil ettiği gelirlerle de devletin dış borçlarını ödemeye yetkili kılınmıştır. İmtiyaz süresi 30 yıl uzatılmıştır¹²⁹.

1863'te sisteme giren banknotlar, Osmanlı ülkesinde hiç bir zaman Batı'daki benzerleri gibi bir tedâvül aracı olmamış; çok sınırlı bir kesimin para transferinde kullanılmış; günlük hayattaki alışverişlerde banknota rastlanmamıştır. Ticaretin gelişip paraya ihtiyaç duyulduğu dönemdeki para kıtlığı yabancı paralarla karşılanmıştır¹³⁰. Halkın banknota alışmamasının sebeplerinin başında ülkede iktisadî hayatın gelişmemiş olması ile itibar-ı malî ve kavâim-i nakdiyye tedâvülüne ilişkin *karşılığı olan banknotlarla, tedâvülü zorunlu olan (mecebûri't-tedâvül) kavâim-i nakdiyye*¹³¹ arasındaki farkı bilmemeleri gelmektedir. Önceden birkaç kez maliye hazinesi tarafından çıkarılan kavâim-i nakdiyyenin bedelleri, çıkarılırken vaad edildiği gibi, ödenemediğinden değerleri düşmüş en sonunda bunların kaldırılması için dahi halkın fedakârlığı gerekmiştir. Bunlar toplum hafızasından silinmediğinden halk -ne olursa olsun- kâğıt paradan korkmuştur. Ayrıca ülkede nakliye araçlarının yetersizliğiyle para nakil güzergâhlarının güvensizliği, paranın bir şehirden diğerine naklini çok pahalılaştırmıştır. Meskûkâtta çeşitlilik ülkenin her tarafında, hattâ aynı şehrin farklı yerlerinde aynı malın farklı değerlerle satılmasına yol açmıştır¹³².

Normal şartlarda devletler, zorunlu savaşlar için ve savaş bittiğinde kaldırmak üzere, banknot bastırmalıdır¹³³. Oysa, daha 1895'te yani henüz bir dünya savaşını görmemişken, Osmanlı Bankası kendisine ibraz edilen banknotların karşılığını altınla ödeyemez duruma gelmiştir. 1911-1914 arasında Düyûn-ı Umumiyye ile anlaşıp tekrar banknot basımı kararı alınmıştır. Bu şeklide 1863-1914 yılları arasında¹³⁴ piyasaya çeşitli şekil ve

¹²⁹ Çakır, s. 94 vd.

¹³⁰ Hasan Ferid, Evrâk-ı Nakdiye, s. 149; Toprak, s. 323; Akyıldız, "Kâime", s. 213.

¹³¹ Hasan Ferid, Evrâk-ı Nakdiye, s. 203. İtibar-ı malîye türleri için bkz. Hasan Ferid, s. 21; Evrâk-ı nakdiye türleri için Hasan Ferid, Evrâk-ı Nakdiye, s. 35.

¹³² Bir banknotun, altın, gümüş Mecidiye, sim ikilik ve kuruşla veya karabeslik ve benzeri mağuş meskûkâta göre değeri farklıydı (Hasan Ferid, Evrâk-ı Nakdiye, s. 150-151, 162).

¹³³ Hasan Ferid, Evrâk-ı Nakdiye, s. 120.

¹³⁴ Bu dönemde dünyadaki durumla mukayese için bkz. Baltaoğlu, Süren (2008), Para Sistemleri Tarihi, İstanbul, s. 22 vd.

miktarlarda banknot ihraç edilmiştir. Fakat devlet her istediğinde banknot çıkaracağı zannedilen banka, bir yerden sonra bu talepleri reddetmeye başlamıştır. Örneğin, Birinci Dünya Savaşı sırasında banka, devletin avans ve banknot çıkarılması talebini reddetmiş banknot yerine hükümetçe kavâim-i nakdiyye çıkarılmasını önermiştir¹³⁵. Bir ara hükümette bankanın banknot çıkarmasını sağlamak için Almanya'dan¹³⁶ borç para alınıp karşılık göstermek gibi bir yol önerilmiştir. Fakat 15 milyon liralık banknot çıkarılması talebi bankaca kabul edilmemiştir. Çıkan anlaşmazlık bankanın, savaş döneminde, kendi sahip olduğu banknot imtiyazını kullanmayacağını açıklamasıyla kapanmış gibi görünse de bu geçicidir. Osmanlı yönetimi banknot çıkarmak istediğinde mutlaka karşılık göstermesi gerekmiştir. Zaten banknotu hazine evrâk-ı nakdiyyesinden ayıran özellik de karşılığının olmasıdır. Aksi hâlde banknot yerine hazine evrâk-ı nakdiyyesi çıkarılması beklenirdi¹³⁷.

10. Hazine Evrâk-ı Nakdiyyesi

a. Kanunî Düzenlemeler

Yukarıda açıklanan süreçte hazine, Osmanlı Bankası'nın karşılıksız banknot çıkaracağından ümidi kesip kendisi para basmaya karar vermiştir. Zaten müttefik Almanya, Osmanlı hükümetini, savaşın başından beri kâğıt para çıkarmaya teşvik etmekteydi¹³⁸. Bunun için 30 Mart 1915'de 210 numaralı "150 milyon Franklık Altın Mukabilinde 6.583.094 Liralık Evrâk-ı

¹³⁵ **Hasan Ferid**, Evrâk-ı Nakdiye, s. 148, dpn. *.

¹³⁶ Alman Hazine Bakanı Karl Helfferich "Türkiye'nin para ihtiyacının finansmanı çok müşkül ve karışık bir şekilde tekevvün etmiştir. Bir kere Türkiye Bulgaristan'dan çok daha geniş bir ölçüde dâhili para ihtiyacının temini için dahi, Almanya'ya tabi bulunuyordu..." şeklinde küçültücü bir ifade kullanmıştır (**Çelik, Akın** (2015) "Savaşın Maliyetine Bir Çözüm: Bir Borçlanma Hikâyesi", *Türkiyat Mecmuası*, C. 25/Güz, s. 113).

¹³⁷ Devletlerin borçlanma sebepleri ve borçlanma türleri ile ilgili bkz. **Mehmed Cavid**, (1329), *Ma'lûmat-ı İktisadiye, Kanaat Matbaası, Dersaadet*, s. 282-290.

¹³⁸ Almanya'dan alınan beş milyonluk avans savaşa harcadığından, evrâk-ı nakdiyye çıkarılmamış sonradan Almanya ve Avusturya'dan yüz elli milyon daha alınmıştır (**Hasan Ferid**, Evrâk-ı Nakdiye, s. 269; **Erol**, s. 29). Paranın nakden Türkiye'ye getirilmesi zor olduğundan ödenmesi, Düyûn-ı Umumiyye'nin Almanya şubesine devredilmiştir. Bu anlaşmaya göre evrâk-ı nakdiyyenin altın olarak karşılığı Berlin ve Viyana'da Düyûn-ı Umumiyye idaresine teslim edilecekti (**Erol**, s. 30). **Toprak**, s. 363; **Pamuk**, s. 242.

Nakdiye İhracı ve Tedâvülünün Mecburiyeti Hakkında Kanun” çıkarılmıştır¹³⁹. Bu sırada Maliye nazırı, Osmanlı liberalizminin önde gelen ismi ve ittihatçılardan Mehmed Câvid Bey’dir¹⁴⁰. Câvid Bey’e göre, ülkenin içinde bulunduğu şartlarda bir malî kurumun desteği olmadan yeniden para basılması büyük hatâ olurdu. Bu nedenle evrâkın, geçici süreliğine Düyûn-ı Umûmiyye tarafından tedâvüle çıkarılması sağlanmalıydı. Düyûn-ı Umûmiyye ise, ancak basılacak kâimenin karşılığı olan altın sağlanırsa, teklifi kabul edeceğini belirtmiştir¹⁴¹. Bunun için 20 Haziran 1331’de (3 Temmuz 1915) Düyûn-ı Umûmiyye İdaresiyle bir sözleşme imzalanmıştır¹⁴². Savaş boyunca Osmanlı hükümeti Almanya’dan toplam 235.056.344 Osmanlı lirası borç almıştır¹⁴³.

210 numaralı Kanun”un ilk maddesiyle tamamen altın olarak Düyûn-ı Umumiyye-i Osmaniyye İdaresine 150 milyon frank tevdi karşılığında 6.583.094 liralık evrâk-ı nakdiye ihracına maliye nezareti yetkili kılınmış; evrâkın ülkenin her tarafında gerek devletle kişiler gerek kişiler arasında yapılacak tüm ödeme ve harcama ve alıp vermelerde aynı nakit gibi tedâvülünün zorunluluğu belirtilmiştir (m:2). Evrâk-ı nakdiyyenin karşılığının sulhün imzalanmasını takiben altı ay sonra İstanbul’da ibrazı hâlinde altın olarak hâmillerine ödeneceği de aynı Kanun’un 3’üncü maddesinde yer almıştır¹⁴⁴.

¹³⁹ *Düstur*, Tertib-i Sâni, C. 8, s. 331-332.

¹⁴⁰ **Mehmed Câvid**, s. 282- 290. **Toprak**, s. 101.

¹⁴¹ **Hasan Ferid**, Evrâk-ı Nakdiye, s. 270; **Toprak**, s. 362.

¹⁴² **Kuyucak**, s. 349; **Erol**, s. 29-30. Câvid Bey’in ekonomi ve sanayi konusundaki diğer görüşleri için bkz. **Toprak**, s. 81 vd.

¹⁴³ **Çelik**, s. 114; **Pakalın**, C. 1, s. 237. Devlet 1903’den itibaren Muharrem Kararnâmesi dışında kalan 1854, 1855, 1871 ve 1877 borçlarını ödemiştir (**Bayraktar, Yüksel** (2019) “Borç Kiskacında Türkiye Ekonomisine Tarihsel Bir Bakış: Borçlanma Üzerine Çıkarılacak Dersler”, <https://dergipark.org.tr> › download › article-file, 22.09.2019. 18 Receb 1294 (29. 7. 1877) tarihli “İstikraz-ı Mecburî Nizamnâmesi”, *Düstur*, T. 2, C. 4, s. 376.

¹⁴⁴ **Ali Haydar Efendi**, (1331, 1335), “Risâletü fi Kazâi’-d-Düyûn ve İktizâühü” adlı çalışmasının “Deynin Süret-i İdaresi ve İcârenin Ehadd-i Âkideynin Vefatı Hâlinde Adem-i İnfisâhı Hakkındaki Ahkâm” başlıklı makalesinin Birinci Risâle’si olan “Madenî Altınla Sâbit Olan Düyûnun Madenî Altın İ’tâsıyla Te’diyesi Lâzım Geleceğine Dâirdir”, Ali Haydar, İstanbul Necmi İstikbal Matbaası, “Risâletü fi Kazâi’-d-Düyûn ve İktizâühü”, s. 1. TBMM

Yukarıda belirtilen Kanun'un uygulanabilmesi için yüklü miktarlarda ödenek de ayrılmalıydı. Bunu sağlamak maksadıyla 211 ve 212 numaralı kanunlar çıkarılmıştır¹⁴⁵.

b. Evrâk-ı Nakdiyye'nin Karz Akitlerinin İfasına Etkisi

Evrâk-ı Nakdiyye halk arasındaki karz akitlerinin ifasında, yani misli borç ilişkisinden doğan para borçlarının ödenmesinde hukukî soruna yol açmıştır. Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşıldığına göre borçlanma kâğıtları, dönem dönem piyasaya sürülmüş ve sonra -bazen kısmen bazen tamamen-kaldırılmıştır. Hayatın normal akışı içerisinde insanlar arasında alacak borç ilişkileri her zaman kesintisiz devam edeceğine göre, kimi zaman alınan ödünçler bakımından akdin kuruluşu kâimeli döneme denk gelmiş; kimi zaman, kaldırıldığı döneme denk gelmiş; aynı durum ödeme zamanları için de söz konusu olmuştur. Kişiler arasında veya kişilerle devlet arasında yapılan hukukî muâmelelerde akit tarihi kâimenin çıkarılmasından önce, ifa tarihi sonra olan işlemlerde uygulanacak esaslar için özel kanunlar çıkarılması gerekmiştir. Bunlardan biri 2 Ramazan 1296 (20 Ağustos 1879) tarihli sekiz maddelik "Kavâim-i Nakdiyyenin Neşrinden Evvel Tedâvülü Zamanındaki Müdâyenât ve Muâmelât hakkında Kararnâme"dir. Buna göre, kavâimin neşri olan 26 Temmuz 1876'dan önce her tür altın-gümüş-metelik üzerine akdedilip henüz ödenmeyen borçlar, aynı tür altın-gümüş-metelikle ödenecektir. Cinsi belirtilmeden yapılan kuruş borçları, rayiç akçeyle yani kâimenin tedâvülünden önce altının rayici 140 ve meteliğin 130 kuruş olduğundan bu oran üzerinden ödenecektir. Her tür borcun aslı (re'sü'l-malı) ne tür akçeyle, faizi de ona tâbi olacaktır (m: 1). Kâimenin tedâvülü zamanında her tür altın-gümüş-metelik borçları cinsi cinsine ödenecektir (m. 2). Kâimenin neşrinden sonra hademe, görevli ve işçi ücretleri, 4,5 yüzlük kâime yerine 1 yüzlük altın veya ödeme gününde 1 yüzlük altın kaç kâimeyse o kadar kâime ödenerek ifa

Tutanakları, Meclis-i Âyan, İ: 29 1 Şubat 1331 (1915) C: 1, s. 75 (<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/>, 14.09.2019. Makalenin çevirisi için bkz. Karakoç, İrem, (2020), "Ali Haydar Efendi'nin Altın, Gümüş Gibi Madenlerle Sâbit Olan Borçların Evrâk-ı Nakdiyye İle Ödenemeyeceğine İlişkin Hukukî Görüşleri", İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi (InURL), 11(1), s. 56-72.

¹⁴⁵ *Düstur*, Tertib-i Sâni, C. 8, s. 332-333.

gerçekleştirilecektir (m: 3). Devletin işlemlerindeyse, 8 Mart 95 (20 Mart 1879) tarihli kararnâme hükümleri geçerli olmaya devam edecektir. Fakat resmî dairelerin kişilerle olan sözleşmelerinde bu kararnâmeye uyulacaktır (m: 5). Kararnâmenin 7'nci maddesinde, kira sözleşmeleri hükme bağlanmış ve tüm ahkâmın, Dersaadet ile taşralarda kâime tedâvül eden mahallerin tümünü kapsadığı belirtilmiştir¹⁴⁶.

Benzer durum üçüncü tur kâimelerde yaşanmıştır. Bu dönemde de uygulamada birliğin sağlanması amacıyla dönemin hukukçuları, görüşlerini dile getirilmiştir. Son kâime uygulamasıyla ilgili olarak Ali Haydar Efendi 1331 ve 1332'de (1915-1916) çıkarılan kanunlarla, borçların ödenmesinde evrâk-ı nakdiyyenin Osmanlı mâlî sisteminde zorunlu ödeme aracı kabul edilmesinin sonuçlarını ve bu konuda tespit ve önerilerini sunduğu bir makale kaleme almıştır. Kanun'dan önce altın üzerinden akdedilen borç sözleşmelerinde kanundan sonraya rastlayan ödemenin kâğıt parayla yapılması zorunluluğunu eleştiren hukukçu bu duruma yol açan kanunların 31 Ekim 1915 (18 Teşrînievvel 1331) tarihli “Evrâk-ı Nakdiyye Kanunu” ile 8 Nisan 1916 (26 Mart 1332/5 Cemâziyelâhir 1334) tarihli “Tevhîd-i Meskûkât Kanunu” olduğunu ileri sürmüştür. Karz sözleşmelerinde borcun konusu altın veya gümüş gibi kendi değeri olan madenlerse, alacaklı için bunun aynen ödenmesi önemlidir. Borçlu ise, şüphesiz kendi lehine olanı, yani kâğıt parayla ifayı tercih eder¹⁴⁷. Ülkedeki tüm ödemelerde evrâk-ı nakdiyyenin kullanılmasının zorunlu kılınması, özellikle altın-gümüş üzerine akdedilmiş olan karzlar bakımından, hakkaniyet ve adalete uygun bulunmamıştır. 18 Teşrînievvel 1331 (31 Ekim 1915) tarihli Evrâk-ı Nakdiyye Kanunu ve 26 Mart 1332 (5 Cemâziyelâhir 1334/8 Nisan 1916) tarihli Tevhîd-i Meskûkât Kanunu'nun çelişkili hükümleri nedeniyle mahkemelerden farklı kararlar verilmiştir. Bu düzenlemelerin aynı zamanda Mecelle'nin muâmelâta ilişkin hükümleriyle şer'î hukukun genel kâidelerine da aykırı olduğu görülmüştür.

¹⁴⁶ *Düstur*, Tertib-i Evvel, C. 4, s. 346-347.

¹⁴⁷ Ali Haydar Efendi, s. 2.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin para sisteminin şekillenmesinde o dönemde dünyada mevcut sistemlerin; İslâm inancının temel esaslarının; geçmiş İslâm devletleriyle İslâmiyet öncesi Türk devletlerinin uygulamalarının ve toplumlar arası ticaretin etkisi olmuştur. Ancak 1840'tan itibaren malî sistemde İslâm hukukunun etkisinin azaldığı görülmektedir.

Osmanlı Devletinde kâğıt para konusunda üç kez girişimde bulunulmuştur. Her üç denemede de etken olan faktörlerin, Avrupa'da yaşanan süreçtekinden farklı olduğu görülmektedir. Bir ülkede kâğıt paraya geçilmesi olgusunun, altın-gümüş gibi meskûkâtın tedâvülünde ve günlük kullanımında yaşanan zorluklar nedeniyle, halkın mevcut birikimlerini güvenilir bir tevdi mahalline bırakarak bunları temsil eden evrakı tedâvül ettirmeye başlamalarıyla giderek gelişen bir sürecin sonunda varılan son nokta olarak gündeme gelmesi beklenir. Çalışmamız sırasında Osmanlı'da bu geçişin böyle bir toplumsal ihtiyaçtan kaynaklanmadığı sonucuna varılmıştır. Aksine, yaşanan sosyal, siyasî ve askerî olayların ve ekonomik krizlerin devleti bu yöne doğru sürüklediği görülmektedir.

Osmanlı'da esham, kâime, evrâk-nakdiyye ve hattâ banknotun tedâvülüne başlanmasının temel nedeni devletin ihtiyaç duyduğu parayı elde etmek için halka borçlanmak istemesidir. Osmanlı toplumundaki süreç, hazinenin ödemeler dengesinde meydana gelen açığı kapatabilmek için çıkarılan borçlanma kâğıtlarının, meskûkât yerine tedâvül etmeye başlamasıyla gelişmiştir. Devlet, öteden beri yalnız fevkalâde harcamaların finansmanında değil cârî giderleri için de halka başvurarak -örneğin esham çıkararak- bunu sağlamıştır. Bütçe gelirleri arasında muaccele gelirlerinin büyük yeri vardır. Devletin giderek daha fazla paraya ihtiyaç duymasında, toplumun artan ihtiyaçları yüzünden kamuya daha çok hizmet sunmak istemesi olduğu düşünülebilir. Bu doğru da olabilir. Ama Osmanlı'da devletin yapmakla yükümlü olduğu hizmetlerin büyük kısmını karşılamak üzere yüzyıllardır kullanılan bir vakıf sistemi mevcutken harcamaların devlete bu denli yük getirmesini anlamak zordur. Daha da önemli olan, gelirlerin neden sürekli azaldığı ve giderleri karşılamaya yetmediği; dışarıdan alınan borçların da kâfi gelmeyip iç borçlanmaya gidildiği ve onun da yetmediği

sorusunun cevabıdır. Doktrinde bu sorulara birçok farklı cevaplar veren araştırmalar ve görüşler mevcuttur. Araştırmamızda Osmanlı maliyesinde uzun süre uygulanagelen esham sisteminde görülen ilk değişmelerin başlangıcının, ilânıyla birlikte büyük kredi ihtiyacı doğuran, Tanzimat olduğu sonucuna varılmıştır. Tanzimat sadece bürokraside değil hukuk, mahkeme, eğitim ve askerlik sistemlerinde de yenilikler ön gördüğü için büyük çaplı bir finansmana ihtiyaç hâsıl olmuştur. Makhemeler, hâkimler, hâkim yetiştiren kurumlar, medreseler vs. hepsinin değişmesi onu sıradan bir yenileştirme etkinliğinden ayırmaktadır. Tanzimat Türk malî sisteminde, daha önce mâlikâne sisteminden esham sistemine geçiş için meydana gelen zorlayıcı durumu yeniden yaratmış gibi görünmektedir. Her sistem değişikliği, kendi müesseselerini getirirken, öncekileri kaldırır. Kanaatimizce asıl üzerinde durulması gereken konu, sistemin yetersiz olduğu ve nasıl bir değişiklik yapılması gerektiğinden çok, öncekinin yetersiz hâle gelmesinin sebeplerini araştırmaktır. Eğer bu yapılmazsa, yeni getirilen sistemin de aynı âkibete uğraması kaçınılmazdır. Tarihimizde borca ihtiyaç duyma sebepleri, iç isyanlar-savaşlar ve yenileşme hareketleri olmak üzere iki ana başlık altında toplanabilir.

Osmanlı ticarî hayatında görülen bir diğer sorun, meskûkâtta çeşitlilik ve değerlerindeki farklar olduğundan her üç kâime uygulamasında da piyasaya sürülen evrak, altın ve gümüş meskûkâtı piyasadan uzaklaştırıp tek fiyat belirleyici olamamıştır. Başka bir deyişle, eşya fiyatları ve ücretler kâimeyle farklı, meskûkat üzerinden farklı olmuştur. Devletin gelirlerini kâimeyle toplaması, fakat dış borç ödemelerini altınla yapması bir çelişkidir. Giderek değer kaybeden kâime, devletin ödemeler dengesinde açık vermesine yol açmıştır. Öte yandan devletin, sahte kâimelere karşı etkili önlemler alamaması, para basma teknolojisini üretemeyip dışa bağımlı kalması, halkın devlete olan güvenini giderek azaltmış ve neticede yok etmiştir. Devlet, kâime hususunda verdiği taahhütleri yerine getiremediği gibi, halk da birbirlerinden almış oldukları ve konusu altın/gümüş veya mecdiye/kuruş olan tüketim ödünçlerini (karz), ödeme günü geldiğinde aldıkları şekliyle mi, yoksa esham/kâime ile mi ödeyeceklerini bilemez bir duruma düşmüştür.

Evrâk-1 nakdiyyenin süreç içinde gelişen; toplumu, devleti ve bunlar arasındaki karşılıklı ilişkileri etkileyen ve dönüştüren; toplumdaki hukukî ve sosyal ilişkilere sirâyet eden çok boyutlu ve kendine özgü bir niteliği vardır. Bir yandan ülke hazinesindeki değerler (altın, gümüş vb) öte yandan tedâvüldeki değerler (altın-gümüş vb) kâğıda dönüştürülürken hukukî açıdan önem taşıyan husus, hazinenin yetersizliğine karşı üretilen geçici çözümlerin insanların günlük hayatlarında kurdukları uzun vadeli ilişkilere olan etkisidir. Bu günöbirlik çözümler, süresi belirsiz ve her seferinde, “sonraki bir tarihte kaldırılmak üzere” getirilmekte olup belki de hiç kaldırmayacağı herkes tarafından sezilmekte olan güvensiz bir ortam yaratmıştır. Fakat insanlar günlük hayat içerisinde alım-satım, kira, iş, eser, tüketim ve kullanma ödöncü (karz ve âriyet), emanet, havale, kefalet ve daha sayılamayacak kadar çok hukukî işlemlerinde parayı kullanmaya devam ettiklerinden devletin parada meydana getirdiği her değışiklik hayatın en ince noktalarına, bu arada hukuk sistemine de sirâyet etmektedir.

Çalışmamızdan elde edilen sonuçlardan biri de Osmanlı’da 1840’a kadar tedâvülde olan çeşitli madenî paraların düzenlenerek bir para birimi kabul edilememesi, parada birliğin sağlanamaması ve üniter bir yapı kurulamamış olmasıdır. Ülkede bir yandan yerli meskûkât öte yandan diğere ülke paralarının serbestçe tedâvülüne izin verilmiş, engel olunmamıştır. 1840’tan itibaren para gibi tedâvül eden bir takım kâğıtlar da sisteme dâhil olmuştur. İlk kâğıtlar bir esham senedi/tahvil olduğundan başlangıçta sadece kâğıdı alanı (yani devlete borç vereni) etkileyeceği ve dolayısıyla da günümüzdeki paraya göre sınırlı bir etki alanı olacağı düşünülebilir. Fakat daha sonraki tarihlerde çıkarılan kâğıtlar için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Nitekim Evrâk-1 Nakdiyye Kanunu’yla çıkarılan evrakın, ülkenin her tarafında gerek devletle kişiler, gerekse kişiler arası tüm işlemlerde nakid gibi tedâvül ve kabulünün mecburiliği hükmü getirilince baş gösteren hukukî sorun, sadece muâmelât alanıyla sınırlı kalmamıştır. Bunun ödenecek vergiler bakımından kamu hukukunu; dış borçlar bakımından uluslararası hukuku, nafaka ödemeleri bakımından aile hukukunu ve zincirleme daha birçok alanı etkilemesi kaçınılmazdır. Bu da bize kâğıt paraya geçişin tarihî ve hukukî bir olgu olduğunu düşündürmektedir.

KAYNAKÇA

- Açıköz, Ömer** (2010) “Osmanlı Para Politikasında Reform Çabaları: 1800-1844 Dönemi Üzerine Bir Değerlendirme”, ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, C:6, S:12, , s.371–392.
- Ahmed Cevdet Paşa** (1991) Tezâkir, C. 1-4, 3. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, (Tezâkir).
- Ahmed Cevdet Paşa**, (1976) Tarih-i Cevdet, C. 1, İstanbul, (Tarih).
- Ahmed Cevdet Paşa**, Maruzat, (Yay. Haz. Yusuf Halaçoğlu), İstanbul 1980, (Maruzat).
- Akdağ, Mustafa** (1977) Türkiyenin İktisadî ve İctimaî Tarihi II, İstanbul.
- Akyıldız, Ali** (2001) “Kâime”, DİA, C. 21, İstanbul, s. 212, (Kâime).
- Akyıldız, Ali** (2007) “Para”, DİA, C. 34, İstanbul, s. 163-166, (Para).
- Akyıldız, Ali** (1996) Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası, Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri, Eren Yayıncılık, (Osmanlı Finans).
- Ali Haydar Efendi** (1331, 1335) “Risâletü fî Kazâi’ d-Düyûn ve İktizâühû” adlı çalışmasının “Deynin Sûret-i İdaresi ve İcârenin Ehadd-i Âkideynin Vefatı Hâlinde Adem-i İnfisâhı Hakkındaki Ahkâm” başlıklı makalesinin Birinci Risâle’si olan “Madenî Altınla Sâbit Olan Düyûnun Madenî Altın İtâsıyla Te’diyesi Lâzım Geleceğine Dâirdir”, Ali Haydar, İstanbul Necmi İstikbal Matbaası, “Risâletü fî Kazâi’ d-Düyûn ve İktizâühû”.
- Anbar, Âdem** (2009) “Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa ile Finansal Entegrasyonu: 1800-1914”, Maliye Finans Yazıları, Temmuz, Yıl: 23, S. 84, s. 17-37.

- Artuk, İbrahim** (1980) “Osmanlı Beyliğinin Kurucusu Osman Gazi’ye Ait Sikke”, Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)”, Ankara.
- Artuk, İbrahim** (1992) “Beşlik” maddesi, DİA, C. 6, İstanbul.
- Aybakan, Bilal** (2006) “Nakit”, DİA, C. 32, İstanbul, s. 324-326.
- Baltaoğlu, Süren** (2008) Para Sistemleri Tarihi, İstanbul.
- Bayraktar, Yüksel**, “Borç Kıskaçında Türkiye Ekonomisine Tarihsel Bir Bakış: Borçlanma Üzerine Çıkarılacak Dersler”,
<https://dergipark.org.tr/download/article-file>, 22.09.2019.
- Bilmen, Ömer Nasuhî** (1985) Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kamusu, C. 4, İstanbul.
- Belin (Belen), M** (1931) Türkiye İktisadi Tarihi Hakkında Tetkikler, (Çev. M. Ziya), İstanbul, (Devlet Matbaası).
- Cezar, Yavuz** (1984) “Tanzimatta Mali Durum”, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, S. 2, s. 291-342, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/8313>, 22.09.2019.
- Çakır, Coşkun** (2012) Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi, 2. Baskı, İstanbul, Küre Yayınları, Haziran.
- Çelik, Akın** (2015) “Savaşın Maliyetine Bir Çözüm: Bir Borçlanma Hikâyesi”, Türkiyat Mecmuası, C. 25/Güz.
- Çiftçi, Murat/Seymen, Recep** (2012) “Osmanlı Kâimelerinin Halktan Kabul Görmemesinin Nedenleri (Hayek-Gellner-Keyder Üçlemesiyle Bir Sentez)”, Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi, C. 9, S. 1, Yıl: 2012, s. 958 vd.
- Davison, Roderick** (2001) “Osmanlıların Kâğıt Parayla İlk Deneyimi”, (The First Ottoman Experiment with Paper Money), (Çev. Durdu Mehmet

Durak), Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, 2001, S. 12, s. 245-260.

<https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/handle/123456789/64265>, s.e.t. 22.09.2019.

Döndüren, Hamdi (2016) Delilleriyle Ticaret ve İktisat İlmihali, İstanbul, Erkam Yayınları, (İlmihal).

Döndüren, Hamdi (2010) “Kur’an ve Sünnete Göre Altınla İlgili Ticaret Muameleleri”, D.İ.Şk. Y.D.Kurulu Bşk.nın, 12.12.2010 tarihli “Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı” Bildirisi, (Bildiri).

Ekinci, Ekrem Buğra, “Paramızın Serüveni”, “<http://www.ekrembugraekinci.com/makale.asp?id=198>”, s.e.t. 17. 09. 2019.

Engelhardt, Eduard Philippe, Tanzimat ve Türkiye, İstanbul, Kaknüs Tarih Yayınları, (Çev. Ali Reşad), Kasım 1999.

Erdem, Ekrem (2006) “Osmanlı Para Sistemi ve Tağşiş Politikası: Dönemsel Bir Analiz”, Bankacılar Dergisi, S. 6, 2006, s. 10-27, (Tağşiş), https://www.tbb.org.tr/Dosyalar/Arastirma_ve_Raporlar/osmanli_para_sistemi.pdf, s.e.t. 15.09.2019.

Erol, Mine (1970) Osmanlı İmparatorluğu’nda Kağıt Para (Kâime), İstanbul.

Eskicioğlu, Osman (1983) “İslâm Hukukunda Enflasyonla İlgili Bazı Meseleler”, DEÜİFD, I, s. 97-117, İzmir,

http://isamveri.org/pdfdr/D00036/1983_1/1983_1_ESKICIOGLUO.pdf, (19.01.2020) ve (<http://www.enfal.de/enflasyon.pdf>, s.e.t. 19.01.2020.

Genç, Mehmet (2000) “İltizam”, DİA, İstanbul 2000, C. 22, s. 154-158, (İltizam).

- Genç, Mehmet** (1995) “Esham”, DİA, C. 11, İstanbul 1995, s. 376-380, (Esham).
- Genç, Mehmet** (2003) “Mâlikâne”, DİA, C. 27, Ankara, s. 516-518, (Malikane).
- Genç, Nihat** (1995) “Esham Sistemi”, DİA, C. 11, İstanbul 1995, (N.Genç).
- Hasan Ferid** (1330) Nakid ve İ'tibar-ı Mâlî, Birinci Cild, (Meskûkat), İstanbul 1330, (Meskukat), file:///C:/Users/KARAKOÇ/Desktop/hasan%20ferid,%20nakid%20ve%20itibar-ı%20mali/ND0780.pdf, (25.05.2020).
- Hasan Ferid** (1334) Nakid ve İ'tibar-ı Mâlî, İkinci Cild, (Evrâk-ı Nakdiyye), İstanbul, (katalog.marmara.edu.tr/eyayin/pdf/ND100.pdf, (26.04.2020), (Evrâk-ı Nakdiyye).
- Hasan Ferid** (1334), Nakid ve İ'tibar-ı Mâlî, Üçüncü Cild, (Bankacılık), İstanbul, (Bankacılık).
- İsmail Gâlib** (1307), Takvîm-i Meskûkât-ı Osmaniyeye, Devlet-i Aliyye-i Osmaniyeye'nin bidayet-i teessüsünden beri darb ve ihraç olunan meskûkât ve madalyaların nev'i ve cins ve tarifleriyle malumat-ı tarihiyyesini mutazammındır, İstanbul (Institute of Islamic Studies McGill University 095 1831t 30578), (archie.org/details/McGillLibrary-rbcs_isl_takvim-i meskukat_cj3445g351890-17174/page/n2/mode/2up), (26.04.2020).
- Kallek, Cengiz** (1992) Hz. Peygamber (S.A.S) Döneminde Devlet ve Piyasa, İstanbul, Bilim ve Sanat Vakfı Yayınları.
- Kallek, Cengiz** (1997) Asr-ı Saadette Yönetim-Piyasa İlişkisi, İstanbul, İz Yayıncılık.
- Karakoç, İrem** (2012) Hukuk Tarihinde Vatandaş-Yabancı Statüsü, Ankara, Yetkin Yayınları.

- Karakoç, İrem** (2017) “Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye ve Hukukun Kaynakları”, İÜHFİM, Prof. Dr. Sadri Maksudi Arsal’a Armağan Özel Sayısı, C. LXXV, 2017, s. 457-514.
- Karakoç, İrem**, (2020) “Ali Haydar Efendi’nin Altın, Gümüş Gibi Madenlerle Sâbit Olan Borçların Evrâk-ı Nakdiyye İle Ödenemeyeceğine İlişkin Hukukî Görüşleri”, İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi (InURL), 11(1), s. 56-72.
- Kazgan, Haydar** (2014) Osmanlı Finansında Galata Bankerleri, Yayına Hazırlayanlar: Mustafa Dönmez-Ertuğrul Tokdemir, Yayınevinde Birinci Baskı, İstanbul, Tarihçi Kitabevi, Ocak.
- Köprülü, Orhan F.** (1996) “Fuad Paşa, Keçecizâde”, DİA, C. 13, İstanbul, s. 202-205.
- Kuyucak, Hazım Atif** (1939) Para ve Banka, C. 1, Maarif Matbaası.
- Mantran, Robert** (1986) 17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul, (Çev. M.A. Kılıçbay-E. Özcan), Ankara.
- Mehmed Câvid Bey**, (1329), Ma’lûmat-ı İktisadiyye, Dersaadet, Kanaat Matbaacılık.
- Mordtmann, J.H:** Encyclopaedia of Islâm, A Dictionary of The Geography, Etnography and Biography of the Muhammadan Peoples, Prepared by a number of leading orientalis, Edited by: M.Th. Houtsma, A.J. Wensink, H.A.R Gibb, W. Heffening, E. Levi Provençal, Vol. 2 (E-K), Leyden (Holland) Late E.J. Brill Limited 1927, London Luzak and Co. 46 Great Russel Street,
- (<https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.529972/page/n3>, s.e.t. 30.09.2019;
- Book Source: [Digital Library of India Item 2015.529972](#), Public Library of India).

Öztürk, Emine/Fidan, Ali (2019) “Abdüllâtif Subhi Paşa’nın Uyûnü’l-Ahbâr fi’n-Nukûd ve’l-Âsar” Adlı Risâlesinin Transkripsiyonu ve İktisat Sosyolojisi Açısından Tahlili”, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sonbahar, Ek Sayı 2, s. 243-266, s.260, (www.kafkas.edu.tr/dosyalar/sobedergi/file/2019%20%20Ek%20Sayı%202/14%20Abdullatif, s.e.t. 11.02.2020.

Özcan, Abdülkadir (2010) “II. Süleyman”, DİA, C. 38, İstanbul, s. 75-80.

Özcan, Abdülkadir (2009) “Sergi”, DİA, C. 36, İstanbul.

Pakalın, M.Zeki (1993) Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul, C. 1, 2

(<http://bizdosyalar.nevsehir.edu.tr/e1b41f0e72b859e7f1d9b627a59f8ab5/mehmet-zeki-pakalin-%E2%80%93-osmanli-tarih-deyimleri-ve-terimleri-sozlugu-%E2%80%93-ii.pdf>), (24.05.2020).

Pamuk, Şevket (2018) Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi, İstanbul, (İş Bankası Kültür Yayınları), İstanbul Ocak.

Sahillioğlu, Halil (1989) “Akçe”, DİA, C. 2, İstanbul, s. 224-227, (Akçe).

Sahillioğlu, Halil (1989) “Altın”, DİA, İstanbul, s. 532-535, (Altın).

Sahillioğlu, Halil (1993) “Darphâne”, DİA, C. 8, İstanbul, s. 501-505, (Darphane).

Sahillioğlu, Halil (1994) “Dirhem”, DİA, C. 9, İstanbul, s. 368-371, (Dirhem).

Tabakoğlu, Ahmet (1985) Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi, İstanbul, Dergah Yayınları, (Gerileme).

Tabakoğlu, Ahmet (2014) Türkiye İktisat Tarihi, 12. Baskı, İstanbul, Dergah Yayınları, (İktisat).

Tekin, Oğuz (2009) “Sikke”, DİA, C. 37, İstanbul, s. 179-184, (Sikke).

- Tekin, Oğuz** (2004) “Meskûkat”, DİA, C. 29, Ankara, s. 317-318, (Meskûkat).
- Toprak, Zafer** (1982) Türkiye’de Milli İktisat, 1908-1918, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Uslu, Rifat** (2014) “İslam Hukukunda Para Birimleri”, Journal of Islamic Research, 25(1), http://www.islamiarastirmalar.com/upload/pdf/525dac77fc_d60fb.pdf.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı** (1988) Osmanlı Devleti’nin Saray Teşkilâtı, Ankara, (TTK Basımevi), (Saray).
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı** (1982) Osmanlı Tarihi, C. 1, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, (Tarih).

Düsturlar:

- Düstur*, T. 1, C. 2, s. 399 (Köşe Sarrafları Hakkında Nizamnâme).
- Düstur*, T. 1, C. 2, s. 976 (Bank-ı Osmanî İmtiyaznâmesiyle Nizanmâmesi).
- Düstur*, T. 1, C. 3, s. 268.
- Düstur*, T. 1, C. 3, s. 231.
- Düstur*, T. 1, C. 4, s. 411 (Meskûkât Komisyonu’nun Vezâifi Hakkında Talimat).
- Düstur*, T.1, C. 4, s. 346.
- Düstur*, T. 1, C. 4, s. 748 (Bank-ı Osmanî İmtiyaznamesinin Suret-i Tadiline Dair Kararname)
- Düstur*, T. 1, C. 5, s. 387.

Düstur, T.1, C. 5, s. 498.

Düstur, T. 1, C. 5, s. 990 (Elli Milyon Kuruşluk Mecidî Aksâmının Darbı Hakkında Nizamnâme).

Düstur, T.1, C. 6, s. 1395.

Düstur, T.1, C. 7, s. 341.

Düstur, T.1, C. 8, s. 575 (Esham ve Tahvilât Borsası Nizamnâmesi).

Düstur, Tertib-i Sâni, C. 7, s. 771 (...., ..., 6 liralık Evrâk-ı Nakdiye İhracı ve Tedâvülünün Mecburiyeti Hakkında Kanun).

Düstur, Tertib-i Sâni, C. 8, s. 892.

Düstur, Tertib-i Sâni, C. 8, s. 331

Düstur, T. 2, C. 4, s. 376 (İstikraz-ı Mecburî Nizamnâmesi).

Düstur, Tertib-i Sâni, C. 8, s. 332.

Düstur, Tertib-i Sâni, C. 8, s. 333.

Düstur, Z1, s. 69.

<https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/71199609306-c7.pdf>, (14.09.2019).